

ANDERSGLOBALISME EN TECHNOLOGIE

Imperium, Subversieve Rationalisering, Internet en Tactische Media

R.H.M. BEERENS

30 augustus 2010

AFSTUDEERCOMMISSIE

PROF. DR. P.J.H. KOCKELKOREN
(UT - gedragswetenschappen)

DR. IR. P.P.C.C. VERBEEK
(UT - gedragswetenschappen)

DR. P.C. SONDEREN
(Artez Institute of the arts)

**Doctoraalscriptie ter afronding van de studie Wijsbegeerte van Wetenschap, Technologie
en Samenleving aan de Universiteit Twente.**

VOORWOORD

De scriptie die u nu in uw hand heeft, is onderhevig geweest aan een zeer langzame en zware bevalling. Ik wil dan ook graag mijn grote dank uitspreken voor alle vrienden, familie en kennissen die mij in dit moeizame proces hebben geholpen en gesteund.

Een speciale vermelding verdient Petran Kockelkoren. Hij was de directe begeleider in mijn zoektocht en is vaak geconfronteerd met de problemen en frustraties waar ik tegenaan liep. Iedere keer weer wist hij mij echter te overtuigen van mijn eigen ideeën en de noodzaak om door te zetten. Petran, enorm bedankt hiervoor, zonder jouw vertrouwen en inzet was het me nooit gelukt.

Ook wil ik graag Peter-Paul Verbeek expliciet bedanken. Hij was de tweede lezer van mijn werk, maar heeft aan het eind van de rit zelfs ook nog een begeleidende rol ingenomen. Zijn laatste aanwijzingen zijn voor mij van essentieel belang geweest om het hoofd boven water te houden.

Last but not least wil ik graag nog apart mijn dank uitspreken voor Montse Alvarez Grima. Vaak was zij getuige van de emotionele momenten dat ik het spoor bijster raakte en heeft ze me geholpen de weg weer terug te vinden. Het geduld en de liefde waarmee ze dit gepaard liet gaan, zijn ongekend.

Of ik de weg inmiddels gevonden heb, durf ik niet met zekerheid te stellen, maar onderweg ben ik zeker ...

René Beerens

SYNOPSIS

We leven in een geglobaliseerde wereld. Uit de vele massale demonstraties en protesten die de laatste jaren hebben plaatsgevonden, blijkt echter dat deze wereld niet door iedereen als een even gewenste wereld wordt ervaren. Maar hoe kan globalisering eigenlijk begrepen worden, waar vinden deze protesten hun ontstaansgrond en zijn er eventueel ook andere manieren van protest mogelijk die minder antagonistisch en 'frontaal' van aard zijn?

Een groot deel van de 20ste eeuw is het sociale denken gebaseerd op een behoorlijk pessimistische visie van technologie en moderniteit. Mensen zouden slaven zijn geworden van een rationele orde, niet meer dan tandwielen in een sociale machine en zo object van technische controle. Eenzelfde pessimistische visie leeft ook bij Hardt & Negri. Zij geven de allesoverheersende, en van technologie doordrongen, globale wereldorde van dit moment de naam Imperium mee. Imperium moet volgens hen gezien worden als het politieke subject dat op doeltreffende wijze de mondiale uitwisselingen reguleert; de soevereine macht die de wereld regeert. Door gebruik te maken van de Foucauldiaanse concepten biomacht en biopolitiek zijn ze in staat om te verhelderen op welke wijze Imperium een controlerende en disciplinerende macht uitoefent over haar onderdanen. Met het concept van de Menigte hebben ze de bedoeling om het politieke project van de klassenstrijd van Marx nieuw leven in te blazen, met dien verstande dat er ten tijde van Imperium een nieuwe samenstelling is van het subject dat deze strijd voert. De strijd van specifiek de arbeidersklasse bestaat namelijk niet meer, maar de Menigte – gezien als een collectiviteit van verschillende singulariteiten die gemeenschappelijk strijdt levert – kan zich als nieuw subject van deze klassenstrijd aanbieden en in opstand komen. De massale demonstraties zoals we die de afgelopen jaren hebben meegemaakt zijn hier volgens Hardt en Negri uitingen van.

Er is echter ook een andere visie mogelijk waarbij we uitgaan van de veronderstelling dat er geen vooraf vaststaande correlatie bestaat tussen technologische vooruitgang en de distributie van sociale macht. Als we hiervan uitgaan dan moeten er dus ook mogelijkheden zijn tot het rationaliseren van maatschappijen die controle democratiseren in plaats van centraliseren. Door gebruik te maken van ideeën en inzichten voortkomend uit de hedendaagse techniekfilosofie, zoals die zijn opgesteld door bijvoorbeeld Don Ihde, Bruno Latour en Feenberg, en aan de hand van een aantal voorbeelden uit de praktijk, zal deze tweede visie verduidelijkt worden om aan te tonen dat mensen ook op een andere manier, minder frontaal, maar eerder 'van binnenuit', verzet kunnen bieden tegen de controlerende en disciplinerende eigenschappen die uitgaan van Imperium.

INDEX

1 INTRODUCTIE	5
1.1 ANDERSGLOBALISME	6
1.2 DE MEDIËRENDE ROL VAN TECHNOLOGIE	7
1.3 VRAAGSTELLING	8
1.4 OPZET VAN HET ONDERZOEK	8
2 DE GEGLOBALISEERDE WERELD	15
2.1 GLOBALISERING	15
2.2 IMPERIUM	17
2.2.1 Biomacht	19
2.2.2 Biopolitiek	20
2.3 PARADOX IMPERIUM	21
2.4 ONTSTAAN VERZET TEGEN IMPERIUM	23
2.5 DE MENIGTE	24
2.5.1 De Menigte als klassenconcept	25
2.5.2 De Menigte als democratische kracht	26
2.5.3 De Menigte als scheppende kracht	28
2.6 EVALUATIE	29
3 AMBIGUÏTEIT VAN TECHNOLOGIE	33
3.1 MULTISTABILITEIT VAN TECHNOLOGIE	37
3.1.1 Technische mediatie	37
3.1.2 Multistabiliteit	38
3.2 ACTOR-NETWERKTHEORIE	42
3.3 FEENBERGS HOOP	46
3.3.1 Alternatieve moderniteiten	47
3.3.2 Technische code	50
3.3.3 Subversieve rationalisering	51
3.3.4 Minitel als voorbeeld van subversieve rationalisering	53
3.4 EVALUATIE	54
4 SUBVERSIEVE RATIONALISERING IN PRAKTIJK	57
4.1 INTERNET: DE AARDE IS PLAT	58
4.2 INTERNET ALS SOCIALE CONSTRUCTIE	62
4.3 TACTISCHE MEDIA	63
4.3.1 Indymedia en het gebruik van wikis	65
4.3.2 Hacktivisme – The Yes Men	66
4.3.4 Apple Peel 520 (Ipod -> Iphone)	70
5 CONCLUSIE	71
LITERATUURLIJST	77

1 INTRODUCTIE

“The wider the process of economic globalization, the narrower the circle of those who benefit from it. The free, global market has begun to appear less and less free. Both trade and investment seem to be governed by more and more complicated laws and procedures in favor of monstrously rich economic and financial corporations – the real beneficiaries of the free global market. With the passing of each day, these unaccountable corporations, with unlimited life, size and power, are taking ever-increasing control over national economies – largely to the detriment of the individual consumer, worker, neighbor and citizen. One can find much evidence that corporate-led globalization negatively affects the environment, financial stability, equity, security, food safety, health and cultural diversity of millions of people.” (Robert Woog en Vladimir Dimitrov, 2001)

In bovenstaande tekst wordt een behoorlijk negatief denkbeeld geschetst m.b.t. globalisering. Een denkbeeld dat voor velen de basis vormt voor een kritische verhouding tegenover globalisering en dat zijn basis heeft in een aantal recente historische ontwikkelingen in het Westen: de overgang van een fordistische arbeidsorganisatie met de fabriek als locus van waardeschepping naar een postfordistische organisatie waarbij een veel groter deel van het sociale veld is betrokken; een groeiend verlies aan geloofwaardigheid van de gevestigde politieke partijen en vakbonden en de daarmee samenhangende opkomst van nieuwe sociale bewegingen; en de overgang van een verzorgingsstaat naar een marktdemocratie waarin waarden als vrijheid en gelijkheid worden verdrongen door veiligheid en verantwoordelijkheid. Deze ontwikkelingen hebben o.a. geleid tot de heropleving van sociale bewegingen aan het eind van de jaren 90, zoals die het meest zichtbaar zijn geworden in massale protesten rond de G8- en WTO-toppen.

Een van deze eerste protesten vond plaats op 30 november 1999 in Seattle, Washington (USA). Naar schatting protesteerden hier destijds ongeveer 80.000 mensen tegen de WTO-bijeenkomst en de plannen die daar besproken zouden worden. De ministerstop werd zodanig verstoord dat de geplande beslissingen uiteindelijk op een nieuwe top te Doha (Qatar) genomen werden. Deze actie in Seattle stond niet op zich, maar bleek het begin van een onophoudelijke reeks van eenzelfde soort massale protesten en demonstraties. In de jaren volgend op de “Battle of Seattle” werd iedere G8-top en/of WTO-bijeenkomst aangegrepen, door een steeds groter wordende groep activisten, om uiting te geven aan de negatieve aspecten van de globaliserende wereld. Grootschalige protestacties in Genua en nog recenter in Rostock, Heligendamm en Kopenhagen, staan nog vers in het geheugen gegrift.

1.1 ANDERSGLOBALISME

De kritische beweging verantwoordelijk voor bovenstaande protesten, kreeg al snel een naam: het *antiglobalisme* of de *global justice movement* (GJM): beweging voor wereldwijde rechtvaardigheid. Het is een pluriforme, los georganiseerde beweging die zich verzet tegen de huidige, voornamelijk neoliberale, manier van globalisering. Met name het ontstaan van een ongereguleerde, danwel ondemocratisch gereguleerde wereldmarkt wordt onder de loep genomen. De kritiek van de antiglobalisten is met name gericht op de wereldwijde sociaal-economische en politieke ongelijkheid die globaliseringsprocessen veroorzaken, en op het veronderstelde verlies van cultuur en bijbehorende identiteiten. Belangrijke thema's van deze beweging zijn kwijtschelding van schulden van ontwikkelingslanden, een resolute aanpak van ecologische en sociale wantoestanden, rechtvaardige regels voor wereldhandel en internationale financiële transacties, en aandacht voor behoud van verschillende culturen.

Sinds 2001 wordt de term *antiglobalisme* door de geassocieerde groepen liever niet meer gebruikt ten gunste van het positievere *andersglobalisme* of *neomondialisme*. Deze termen duiden niet zozeer op het verzet tegen globalisering als zodanig, maar eerder op de keuze voor een andere invulling ervan. Dit begrip duidt op een nuance dat moderne globalisering, naast de vermeende negatieve effecten, ook positieve ontwikkelingen met zich mee kan brengen. Via de internationalisering van kapitaal komt bijvoorbeeld ook een internationale verspreiding van mensen op gang, die op haar beurt internationale solidariteitsbanden juist weer kan aansterken. Neomondiale denkers vinden dat verschillen in religie, afkomst of uiterlijke kenmerken ondergeschikt moeten zijn aan gevoelens en noden die ieder mens in zich draagt en die geen grenzen kennen. In feite is het andersglobalisme dus vooral ook globalistisch van aard, omdat het uitgaat van de relativiteit van volkeren en culturen. Het streeft naar het nivelleren van economische verschillen tussen de verschillende werelddelen en tevens naar behoud van verschillende culturen en bijbehorende identiteiten. Andersglobalisme vraagt daarbij dat waarden zoals democratie, economische rechtvaardigheid, milieubescherming en mensenrechten voorrang krijgen op puur economische belangen. De andersglobaliseringsbeweging heeft een uitgesproken heterogeen karakter, bestaat uit allerlei politieke en maatschappelijke stromingen en kent geen overkoepelend of sturend orgaan.

Met de demonstraties in Seattle, Genua en andere steden, heeft de andersglobaliseringsbeweging bewezen een belangrijke (politieke) factor te zijn waarmee rekening gehouden dient te worden. Tegelijkertijd kunnen we ons ook afvragen welke rol *technologie* speelt en kan spelen in het bieden en organiseren van weerstand tegen negatieve aspecten van globalisering.

1.2 DE MEDIËRENDE ROL VAN TECHNOLOGIE

Dat globalisering en technologisering hand in hand gaan, mag tegenwoordig wel verondersteld worden. Zo is het ontstaan van een globale mediacultuur, zoals die zich tegenwoordig steeds meer voordoet, een van de kenmerken van globalisering. Grote bedrijven, corporaties en nieuwsnetwerken, al dan niet sterke banden onderhoudend met andere globale instituties, maken hier gretig gebruik van en zijn zodoende in staat een, niet per se juist, beeld op te leggen aan onze gedachten. Naomi Klein verduidelijkt deze processen in haar boek 'No Logo' door meerdere malen te wijzen op de slimme campagnes die multinationals gebruiken om associaties tussen logo en imago, product en ideaal te scheppen. Op eenzelfde wijze laat Norena Hertz in 'Silent Takeover' zien, hoe de macht, die voorheen bij de natiestaten lag, lijkt te zijn verschoven naar de multinationale bedrijven en corporaties. Verder worden de meeste media ook nog eens hoofdzakelijk door bedrijven gecontroleerd, waardoor een steeds groter wordende groep mensen onder haar invloed komt en de weg naar sociale manipulatie van de massa geopend lijkt. Al deze visies geven een behoorlijk negatief en deterministisch beeld van de invloed van technologie op de mens.

Echter, vanuit de (post)fenomenologische traditie kan er ook een positiever verhaal verteld worden. Namelijk dat mensen ook zichzelf kunnen produceren door *performatief* in plaats van louter *consumptief* met technologie om te gaan. Mensen zijn in staat hun autonomie te heroveren op de technologie door bijvoorbeeld alternatieve wendingen te geven aan het gebruik ervan. Technologie bestaat namelijk nooit 'op zichzelf', maar altijd in relatie tot de gebruiker en de context waarin zij gebruikt wordt: technologieën hebben zodoende geen 'essentie', maar worden pas wat ze zijn in het gebruik. Technologie speelt dus altijd een *mediërende* rol. Het is niet eenvoudigweg een 'intermediair', een neutrale 'tussenschakel' tussen mens en wereld, maar een *mediator* die actief bijdraagt aan de manier waarop het doel verwerkelijkt wordt. De Amerikaanse filosofen Ihde, Latour e.a. duiden deze vermenging van subject en object met de term '*technische mediatie*'. Deze visie, voortkomend uit de fenomenologische traditie binnen de filosofie, maakt het aannemelijk dat de mens – door bijvoorbeeld andere associaties met technologieën aan te gaan dan de hegemonie van de geglobaliseerde wereld voorschrijft – technologieën juist als gereedschap kan gebruiken om op subtiele en subversieve wijze tegenkracht te bieden aan de machtige technische controlemechanismen die uitgaan van de huidige machtsstructuren. Later in deze scriptie zal ik daarom dieper ingaan op deze mediërende rol van technologie en op initiatieven van marginale groepen, uitvoerders van zogenaamde 'tactische media', hacktivisten en andere activistische initiatieven, die niet zozeer pleiten voor een fysieke revolutie, opstand of oorlog, maar eerder de 'gang van zaken' van binnenuit willen beïnvloeden door kritisch om te gaan met gebruik van technologieën die ons worden aangereikt in de huidige geglobaliseerde wereld.

1.3 VRAAGSTELLING

De hiervoor uiteengezette gedachtegang heeft geleid tot de formulering van de volgende vraagstelling:

(Op welke wijze) is er door middel van creatieve inzet en alternatief gebruik van technologie een vorm van (andersglobalistisch) protest mogelijk dat veel minder antagonistisch van aard is dan massale demonstraties en protesten?

Bij het beantwoorden van bovenstaande vraag, is het van belang om een goed beeld te verkrijgen van de mogelijkheden en dynamiek die aanwezig zijn en worden aangegrepen tussen technologie en andersglobalistisch protest. Ik zal in deze scriptie daarom een techniekfilosofische beschouwing opzetten, die kan dienen als vertrekpunt om meer inzicht te verkrijgen in de dynamische werking, kracht en effectiviteit van technologie in verschillende vormen van andersglobalistisch protest. Om dit te kunnen bewerkstelligen moet allereerst gekeken worden naar wat nu eigenlijk verstaan wordt onder globalisering; waar het protest tegen globalisering zijn ontstaansgrond vindt; welke rol technologie speelt in het ontstaan en bestendigen van globalisering; en welke rol technologie speelt en kan spelen in een kritische verhouding tegenover globalisering en haar negatieve uitwassen.

1.4 OPZET VAN HET ONDERZOEK

Om de vraag wat nu eigenlijk verstaan wordt onder globalisering te kunnen beantwoorden, en om beter grip te verkrijgen op de globaliseringsprocessen die tegenwoordig van grote invloed zijn, zal ik in hoofdstuk 2 een tweetal boeken bespreken die binnen de andersglobaliseringsbeweging hoog staan aangeschreven. Het betreft de boeken 'Empire' [2000] en 'Multitude' [2004] van Michael Hardt en Antonio Negri.

Allereerst werpen H&N een benaming op voor de allesoverheersende globale wereldorde van dit moment: *Imperium*. In de afgelopen decennia, waarin koloniale regimes omvergeworpen werden en de sovjetbarrières ten opzichte van de kapitalistische wereldmarkt definitief bezweken, zijn we getuige geweest van een enorme globalisering van economische en culturele uitwisseling. Naar mate economische, sociale en politieke activiteiten meer en meer worden uitgesmeerd over de gehele wereld, worden zij in steeds mindere mate door hoofdzakelijk territoriale principes georganiseerd. Op deze manier is er volgens H&N, in samenhang met de huidige mondiale markt en de mondiale productiecircuits, een nieuwe mondiale orde ontstaan, een nieuwe logica en bestuursstructuur – kortom, een nieuwe vorm van soevereiniteit. Deze nieuwe vorm van soevereiniteit noemen H&N *Imperium*. *Imperium* vestigt geen

territoriaal machtscentrum en berust niet op vastgestelde grenzen of barrières, maar moet eerder gezien worden als een gedecentraliseerd en gedeterritorialiseerd bestuursapparaat, dat geleidelijk het gehele mondiale domein in zijn open, zich steeds uitbreidende grenzen inlijft. Imperium is het politieke subject dat op doeltreffende wijze de mondiale uitwisselingen reguleert; de soevereine macht die de wereld regeert. Voor de soevereiniteit van natiestaten is volgens H&N dus een nieuwe vorm van soevereiniteit in de plaats gekomen, die bestaat uit een serie nationale en internationale organisaties en regelsystemen die vanuit een gedeelde logica opereren.

Om te verduidelijken hoe deze nieuwe vorm van soevereiniteit werkt en haar macht uitoefent, richten H&N zich op de Franse filosoof Foucault. Foucault beschrijft hoe in de loop van de geschiedenis transcendentie macht (bijvoorbeeld van een vorst volgens een hiërarchisch principe) wordt vervangen door een disciplinerende en later zelfs controlerende macht, die zich niet langer beroept op een macht die *boven* het sociale veld staat, maar eerder wordt gecreëerd *in* de sociale context, in een veld van in principe gelijke personen. In de disciplinerende maatschappij wordt het maatschappelijke bestuur gevormd door een diffuus netwerk van *dispositifs*, samenstellingen van mensen en niet-mensen, apparaten en technologieën die gebruiken, gewoontes en productieve praktijken reguleren. Om deze maatschappij te kunnen laten functioneren en gehoorzaamheid aan het bewind te garanderen, worden mechanismen van insluiting en/of uitsluiting tot stand gebracht door disciplinerende instituties (de gevangenis, de fabriek, het ziekenhuis etc.) die het maatschappelijke terrein structuren en logica's presenteren die aansluiten bij de 'rede' van discipline. Geleidelijk aan worden deze commandomechanismen steeds 'democratischer' en 'immanenter' aan het maatschappelijke veld en zo gaat de disciplinerende maatschappij uiteindelijk over in een controle maatschappij, waarin niet alleen de culturele of economische sfeer, maar ook de sociale bios zelf wordt onderworpen.

Foucault beschrijft deze overgang van macht in termen van het verdwijnen van soevereiniteit en de opkomst van de beheersingsmacht. Ordening wordt dan niet langer aangebracht door een goddelijke of vorstelijke macht, maar door het principe van controle. H&N echter zien geen verdwijning van de soevereiniteit, maar een verandering van de aard van soevereiniteit. Volgens hen is het namelijk niet zo dat transcendentie is verdwenen, maar in plaats van transcendentie van de hiërarchische structuur is de transcendentie van de controle gekomen. Op deze manier ontstaat een vorm van heerschappij die niet alleen gericht is op de overheersing van de bevolking, maar ook op de productie en reproductie van alle aspecten van het maatschappelijke leven; in Foucaults woorden: een regime van *biomacht*. Het concept biomacht kan dus gebruikt worden om te verduidelijken hoe sterk Imperium het leven beheerst en alle aspecten van de samenleving produceert en reproduceert. Echter, hoe gebeurt dit dan precies? Deze vraag brengt H&N bij het Foucauldiaanse concept *biopolitiek*.

Via de momenteel dominante productievorm van immateriële arbeid - arbeid die immateriële producten als informatie, kennis, ideeën, relaties en affecten voortbrengt -, begeeft de productie zich buiten de grenzen van de traditionele economie en raakt zij direct betrokken bij de cultuur, de samenleving en de politiek. In dit geval worden niet alleen materiele goederen geproduceerd, maar ook maatschappelijke verhoudingen en levensvormen. In navolging van Foucault noemen H&N dit type productie ‘*biopolitieke productie*’ om te benadrukken hoe algemeen haar producten zijn, en hoe rechtstreeks ze op het maatschappelijke leven als geheel ingrijpt. Door biopolitiek te produceren, wordt het voor Imperium mogelijk in alle segmenten van individu en maatschappij door te dringen en zo haar (bio)macht uit te oefenen.

Biomacht, ontstaan via disciplinerings- en controlemechanismen, voornamelijk geïnitieerd en gemedieerd door technologie, maakt het dus mogelijk dat macht functioneert middels structurering van het denken, handelen en leven van mensen. Macht is daarmee niet langer uitwendig, van boven opgelegd, maar aanwezig in de mensen zelf. Biopolitiek geeft het leven zelf vorm en richt zich op het behouden en reproduceren van alle facetten van het leven. Biopolitiek is dus de vorm van politiek waarin het leven zelf in het geding is. Imperium is vervolgens het resultaat van het functioneren van deze concepten biomacht en biopolitiek.

Waar het ontstaan van Imperium vele negatieve eigenschappen van de overheersende machtsstructuren van de vorige eeuw, zoals bijvoorbeeld uitbuiting en slavernij, heeft overwonnen, is zij echter nog steeds niet gevrijwaard van grieven m.b.t. representatie, recht en gerechtigheid, en economische grieven. Al deze grieven zorgen voor het ontstaan van weerstand tegen Imperium. In hun tweede boek ‘*Multitude*’ zien H&N een grote rol weggelegd voor de gehoopte revolutionaire ontwikkeling van wat zij de *Menigte* noemen: “de klasse van productieve singulariteiten, de klasse van uitvoerders van het immateriële werk. Een klasse die geen klasse is, maar het geheel van creatieve arbeidskracht” (Negri, 2002, p. 101). Het concept van de *Menigte* heeft de bedoeling om het politieke project van de klassenstrijd van Marx nieuw leven in te blazen, met dien verstande dat er ten tijde van Imperium een nieuwe samenstelling is van het subject dat deze strijd voert. De strijd van specifiek de arbeidersklasse bestaat niet meer, maar de *Menigte* - gezien als een collectiviteit van verschillende singulariteiten die gemeenschappelijk strijd levert – biedt zich als nieuw subject van de klassenstrijd aan.

H&N zien in dat de hedendaagse situatie gunstig is voor verandering en dat die verandering, in overeenkomst met de hegemonie van de huidige productiemachines, gezocht moet worden in biopolitieke productie. De huidige democratisch instituties moeten volgens hen namelijk samenvallen met de communicatieve en coöperatieve netwerken die voortdurend het sociale leven produceren en reproduceren. Om subject van deze nieuwe klassenstrijd te kunnen worden, moet de *Menigte* dus “de productiefste

klasse zijn die men ooit heeft uitgevonden” [Negri, 2002, p.101]. Echter, op de vraag hoe dit dan precies kan gebeuren, of wat nu te doen, geven H&N helaas geen duidelijk antwoord. Ze geven aan dat dat ook helemaal niet de taak van hun schrijven is geweest, maar dat ze juist “het bestaan onderkennen van een onoverbrugbare kloof tussen het mondiale soevereiniteitsstelsel enerzijds, en het verlangen naar democratie, de productie van het gemeenschappelijke en het rebelse gedrag waarin daaraan uiting wordt gegeven, anderzijds”. (Hardt & Negri, 2004, p. 366).

H&N zijn zich dus bewust van de gedifferentieerdheid en verschillende oriëntaties van de Menigte, maar hopen erop dat de verschillende groeperingen en segmenten binnen de Menigte vanzelf tot besef zullen komen om vervolgens het onderliggende gemeenschappelijke van hun strijd te kunnen inzien. Echter, terugkijkend op de geschiedenis en de ontwikkeling van de mens en politiek, lijkt het idee dat de Menigte zich vanzelf organiseert op basis van gemeenschappelijkheid en consensus behoorlijk optimistisch. Imperium, gebruik makend van de huidige communicatienetwerken, geeft namelijk ook aanleiding tot extra differentiaties waardoor het bereiken van een kritieke massa lastig wordt. De Menigte, wil het haar potentieel tot uiting kunnen laten komen, moet dus georganiseerd worden en kan daarbij best wat hulp gebruiken. En juist hier lijkt een rol weggelegd voor technologie. Door namelijk meer aandacht te besteden aan de verschillende rollen die specifieke technologieën in de maatschappij kunnen spelen, kunnen we misschien ontdekken dat er in het gebruik en toepassing van technologie zelf een grote kracht schuil gaat om alternatieven te vormen; om op minder antagonistische, maar juist op subtielere en subversievere wijze verzet te bieden tegen Imperium; om op een andere manier biopolitiek te produceren dan de (technische) hegemonie van Imperium voorschrijft.

Hiertoe zal ik in hoofdstuk 3 een aantal filosofen bespreken uit de (post)fenomenologische traditie. Zo kan bijvoorbeeld Don Ihde's begrip van *multistabiliteit van technologie* inzicht verschaffen in hoe technologie verschillende rollen toegewezen kan krijgen. Ihde laat met behulp van verschillende voorbeelden zien dat door de verscheidenheid aan domesticaties van specifieke technologieën namelijk genoeg ruimte blijft voor het bestaan en ontstaan van verschillende interpretaties van deze technologieën en de werkelijkheidsontsluitingen die daardoor mogelijk worden gemaakt. Zoals ik eerder ook al opmerkte, maakt deze visie het aannemelijk dat de Menigte technologie als gereedschap kan gebruiken om op een non-fysieke en subversieve wijze tegenkracht te bieden aan de machtige (technische) controlemechanismen die uitgaan van Imperium. Er is geen passieve consumptie; consumptie is ook altijd een daad en daar kun je invloed op uitoefenen. Juist niet door op de barricade te gaan staan, maar door getuige te zijn van diverse engagementen die media aanreiken. Geen revolutionairen die door middel van geweld eindelijk eens wat

willen veranderen, maar participanten die een nieuwe draai geven aan de heersende technologische cultuur.

Net zoals Ihde het multistabiele karakter van technologie benadrukt, zo ziet ook Andrew Feenberg kansen voor gebruikers om in een heersende technologische cultuur, door hem *technische code* genoemd, nog steeds over verschillende mogelijkheden te beschikken om technologieën voortdurend te herontwerpen. Hij gaat echter verder dan Hardt, Negri en Ihde door, buiten de nivellerende en diversificerende mogelijkheden van technologie, ook nog een derde mogelijkheid te zien. Hij erkent dat de introductie en evolutie van de westerse natuurwetenschap en technologie traditionele culturen fundamenteel kunnen veranderen, maar is van mening dat samenlevingen ook eigen moderniteiten, *alternatieve moderniteiten*, waarin eigen normen en waarden een grote rol spelen, vorm kunnen geven. Feenberg is van mening dat we kunnen laten zien wie we zijn of wie we willen zijn, door oog te hebben voor de materiele mediaties waaraan we bloot staan. Gebruikers kunnen de hegemonie van een (technisch) systeem veranderen door het ontwerpproces van een technologie, zelfs nog na zijn maatschappelijke introductie, in belangrijke mate bij te sturen.

Interessant wordt het nu om, vanuit Feenbergs idee van de mogelijkheid tot het ontstaan van alternatieve moderniteiten, te kijken naar hoe de Menigte dit in de praktijk zou kunnen realiseren. Anders gezegd: hoe vanuit de andersglobaliseringsbeweging - met haar kritische verhouding tegenover Imperium en op te vatten als onderdeel van de Menigte - praktische initiatieven mogelijk zijn om de technische code van Imperium te ondermijnen of te veranderen. Feenberg geeft hier zelf een interessante aanzet voor in zijn artikel 'Escaping the Iron Cage, or, Subversive Rationalization and Democratic Theory' (1998). Hij komt hierin met een aanvulling op Webers theorie van rationalisering. Volgens Weber wordt de moderniteit gekarakteriseerd door de toenemende rol van calculatie en controle in het sociale leven, een trend die leidt tot, wat hij noemt, het ontstaan van een 'ijzeren kooi'. Feenberg is van mening dat het mogelijk is te ontsnappen uit deze ijzeren kooi door allereerst uit te gaan van het idee dat er geen vooraf vaststaande correlatie is tussen technologische vooruitgang en de distributie van sociale macht. Als we hiervan uitgaan dan moeten er dus ook mogelijkheden zijn tot het rationaliseren van maatschappijen die controle democratiseren in plaats van centraliseren. Deze maatschappelijke activiteit noemt hij *subversief rationaliseren*.

Om inzicht te verkrijgen hoe subversief rationaliseren in de huidige mondiale wereld vorm kan krijgen in de praktijk, hoe de Menigte in woorden van H&N de 'productiefste klasse' kan worden, zal ik in hoofdstuk 4 dieper ingaan op een van de meest dominante en veelomvattende technologieën van deze tijd, namelijk het internet. Dat het internet, met zijn horizontale en gedeterritorialiseerde netwerkstructuur, de potentie in zich heeft

om de Menigte op termijn hefboomen aan te reiken om tegenwicht te bieden tegen Imperium, wordt ook door H&N erkend: “Het internet ... is het beste voorbeeld van een democratische netwerkstructuur” (Hardt & Negri, 2000, p. 300]. Echter, in hun boeken ‘Empire’ en ‘Multitude’ ontbreekt helaas een gedetailleerde analyse van het internet als concrete technologie en haar potentieel. Daarom zal ik eerst het boek ‘The World Is Flat’ van Thomas L. Friedman toelichten om vervolgens dieper in te kunnen gaan op de specifieke mogelijkheden die het internet biedt tot subversief rationaliseren.

Friedman is een zeer invloedrijk journalist, winnaar van de Pulitzer Prize, en hij schrijft o.a. voor de New York Times. Zijn boek gaat over de toenemende globalisering van de economie en de specifieke rol die internet daarin speelt. Hij is in staat om trends en ontwikkelingen met elkaar te verbinden en elk argument versterkt zijn kernboodschap: door internet en open sourcing wordt kennis breed beschikbaar en is het voor iedereen mogelijk deel te nemen aan de economie, als je maar de beschikking hebt over een computer met internetverbinding. Friedman geeft een behoorlijk goede met cijfers onderbouwde analyse van globalisering en de rol die het internet hierin speelt, maar tegelijkertijd lijkt hij een echte neoliberal die gelooft in technologisch determinisme ten goede. En hiermee lijkt hij voorbij te gaan aan de postfenomenologische ideeën zoals ik die in hoofdstuk 3 zal toelichten. Binnen het dynamische netwerk van het internet vallen voorgedefinieerde rollen namelijk ogenschijnlijk weg en krijgen werk en relaties juist vorm door een reflectief proces waarin wij, de gebruikers, constant keuzes moeten en kunnen maken. Juist in dit maken van keuzes hoe het internet te gebruiken, ligt een mogelijkheid tot een kritische verhouding tot Imperium. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld het ‘illegaal’ downloaden van films, muziek en boeken, waardoor bestaande netwerken van grote film- en muziekproducenten, evenals uitgevers, omzeild kunnen worden.

Andere voorbeelden van subversief rationaliseren komen goed tot uiting in zogenaamd gebruik van *tactische media* (de term media moet hier trouwens niet alleen *representatief* opgevat worden, maar als datgene wat *medieert*). Gebaseerd op ideeën van Michel De Certeau beschrijft Geert Lovink tactische media als datgene wat gebeurt wanneer de goedkope ‘do it yourself’ media, mogelijk gemaakt door internet en de revolutie in consumenten-electronica en uitbreidende vormen van distributie, gebruikt worden door groepen of individuen die zich gekrenkt, buitengesloten of opgesloten voelen door de bredere cultuur, oftewel Imperium. Tactische media brengen niet alleen rapport uit van gebeurtenissen, ze zijn partijdig en participeren altijd. Tactische media zijn nooit perfect, altijd in wording, uitvoerend en pragmatisch, en altijd betrokken in een continu proces van interpellatie over de voorwaarden van de kanalen waarbinnen ze werken. Of het nu gaat om informatievoorziening rond thema’s die in de mainstream media onderbelicht worden, of het deconstrueren van beelden die onder andere door

reclame worden verspreid; beide nemen een vlucht binnen de andersglobaliseringsbeweging.

Uiteindelijk zal ik in hoofdstuk 5 eindigen met een overkoepelende beschouwing van de voorgaande hoofdstukken, waarin de eerder besproken posities met elkaar geïntegreerd worden om zodoende een antwoord te formuleren op de eerder gestelde onderzoeksvraag.

2 DE GEGLOBALISEERDE WERELD

De postmoderne mens is opgenomen in een weefsel van relaties dat complexer en mobieler is dan ooit. Gestimuleerd door stormachtige ontwikkelingen op het gebied van vervoer (automobiliteit, luchtvaart), communicatiemiddelen (televisie, GSM, internet), economie (mondialisering en flexibilisering van de arbeid, economische migratie) en het sociale en persoonlijke leven (veranderende rolpatronen, vrijetijdsindustrie), is het aantal activiteiten waarin de postmoderne mens gestalte kan geven aan de veelheid van sociale rollen die hij of zij speelt, sterk toegenomen. Deze ontwikkelingen worden vaak aangeduid met de term 'globalisering'. Omdat deze term tegenwoordig een van de meest gebruikte is, op alle niveaus en in alle praktijken, zal ik in dit hoofdstuk het fenomeen globalisering, voornamelijk aan de hand van Hardt en Negri, analyseren.

2.1 GLOBALISERING

Globalisering kan waarschijnlijk nog het best begrepen worden als een proces of als een set van processen zoals technologisering, commercialisering en mondialisering. Het belichaamt geen simpele lineaire ontwikkelingslogica, net zoals het niet staat voor één wereldmaatschappij of gemeenschap. Veel meer moet globalisering gezien worden als de opkomst van interregionale netwerken en systemen van interactie en uitwisseling. Deze elkaar overlappende en interactieve netwerken definiëren een structuur die zowel beperkingen oplegt als ook macht toekent aan groepen, samenlevingen, staten en sociale krachten. Maar weinig niveaus van het leven ontsnappen aan deze gedifferentieerde processen van globalisering, ze worden namelijk gereflecteerd in alle sociale domeinen, van het culturele tot het economische, het politieke, het wettelijke, het militaire en het milieu. Om de dynamiek en consequenties van globalisering te kunnen begrijpen, is kennis van de differentiatie, van deze verwevenheid in alle sociale domeinen, noodzakelijk.

Daar globalisering door politieke grenzen snijdt, wordt zij geassocieerd met zowel deterritorialisatie als een reterritorialisatie van sociaal-economische en politieke ruimte. Iedereen lijkt het erover eens dat de mondiale economie inmiddels is overgegaan tot een globalisering waarbij m.b.v. nieuwe informatie- en communicatietechnologieën, maar ook door o.a. de scheiding tussen financierkapitaal en productiekapitaal, de hele wereld wordt opgenomen in het proces van de kapitalistische accumulatie. Daarbij wordt arbeid steeds minder aan tijd en plaats gebonden: de economie is zoals Gilles Deleuze & Félix Guattari¹ zeggen, *gedeterritorialiseerd*, losgekomen van de binding aan een

---

¹ Gilles Deleuze & Félix Guattari, 'Mille Plateaux' (1980)

bepaald territorium. Enerzijds worden in de productie van goederen en diensten een netwerk van wereldwijd verspreide aannemers en toeleveranciers betrokken, anderzijds wordt de beslotenheid van de productie in een afgezonderde organisationele ruimte (bijvoorbeeld de ‘fabriek’) doorbroken doordat in steeds meer gevallen het werk op meerdere plaatsen kan worden uitgevoerd. Tenslotte wordt met de globalisering de productie ook nog eens over de hele wereld verspreid. Deze deterritorialisatie gaat ook gepaard met nieuwe vormen van *reterritorialisatie*, bijvoorbeeld in het ontstaan van *global cities* (bijv. New York, Berlijn, Tokyo en Mexico City). Daar gaan allerlei diensten bijeenklitten en vormen zij knooppunten van het zenuwstelsel van de globaliserende wereld. Het is op deze plekken dat het digitariaat (zij die een PC en een Internet-aansluiting bezitten; de gedigitaliseerde kennisproducenten) zich ten dienste van transnationale economische en financiële elites stelt en zich dikwijls vol glamour overgeeft aan een intens kosmopolitisch stadsleven.

Naar mate economische, sociale en politieke activiteiten meer en meer worden uitgesmeerd over de gehele wereld, worden zij in dus steeds mindere mate volgens een hoofdzakelijk territoriaal principe georganiseerd. Zij kunnen nog wel steeds ontstaan vanuit specifieke lokaliteiten, maar zijn niet meer territoriaal verankerd. Op de *global transformation website*² wordt hierover het volgende gezegd:

“Onder de condities van globalisering, wordt de lokale, nationale of zelfs continentale politieke, sociale en economische ruimte opnieuw gevormd, zodanig dat zij niet meer noodzakelijkerwijs overeenkomt met gevestigde wettelijke en territoriale grenzen. Anderzijds, wanneer globalisering intensiveert, produceert het een druk naar een re-territorialisatie van sociaal-economische activiteiten in de vorm van sub-nationale, regionale en supranationale economische zones (bijv. EU, NAFTA), mechanismen van bestuur (bijv. WTO) en culturele complexiteiten (bijv. de Aziatische diaspora).”

Globalisering herbergt dus een complex systeem van de- en reterritorialiseringsprocessen en kan daarom ook het best omschreven worden als a-territoriaal. Volgens diezelfde website betreft globalisering tevens de uitbreidende schaal waarop macht wordt georganiseerd en uitgeoefend, namelijk door het steeds uitbreidende ruimtebereik van netwerken en instellingen van macht. In een meer en meer onderling verbonden globaal systeem, kan de uitoefening van macht, door beslissingen, acties, of inactiviteit van instellingen op één continent, significante gevolgen hebben voor naties, gemeenschappen en huishoudens op andere continenten. Deze relaties van macht zijn diep ingeschreven in het eigenlijke proces van globalisering. In feite betekent dit uitsmeren van machtsrelaties, dat de plaatsing en uitoefening van macht steeds verder

---

² Internetbron: <http://www.polity.co.uk/global/default.asp>

verwijderd raakt van de subjecten en lokaliteiten die haar consequenties ervaren. Macht is dus een fundamenteel attribuut van globalisering en een enorm belangrijk onderdeel van haar analyse. Daarom zal ik, in de volgende paragrafen, hier ook dieper op ingaan, door het Imperium-concept van de twee filosofen Michael Hardt en Antonio Negri (H&N) toe te lichten.

2.2 IMPERIUM

In hun boeken 'Empire' [2000] en 'Multitude' [2004] houden H&N een betoog waarin het antagonisme tussen onderdrukker en onderdrukte centraal staat. Dit doen ze voornamelijk door het begrip *soevereiniteit* en de veranderende ervaring daarvan te analyseren. Ze bieden hiervoor een interessant uitgangspunt door Marxistische analyses te herdefiniëren in een Foucauldiaans licht. Waar Marxistische analyses zich vooral richten op de klassenstrijd tussen het *proletariaat* (de arbeidersklasse) en de *bourgeoisie* (de kapitalistische klasse), proberen H&N de huidige soevereiniteitservaring te analyseren aan de hand van de Foucauldiaanse begrippen *biomacht* en *biopolitiek*.

Allereerst werpen H&N in hun boek 'Empire' een benaming op voor de allesoverheersende globale wereldorde van dit moment, *Imperium*, waar imperiaal het bijvoeglijk naamwoord van is:

“De verwezenlijking van het Imperium voltrekt zich direct voor onze ogen. In de afgelopen decennia, waarin koloniale regimes omvergeworpen werden en vervolgens de sovjetbarrières ten opzichte van de kapitalistische wereldmarkt definitief bezweken, zijn we getuige geweest van een onweerstaanbare en onomkeerbare globalisering van economische en culturele uitwisseling. In samenhang met de mondiale markt en de mondiale productiecircuits is er een mondiale orde ontstaan, een nieuwe logica en bestuursstructuur – kortom, een nieuwe vorm van soevereiniteit. Het Empire is het politieke subject dat op doeltreffende wijze deze mondiale uitwisselingen reguleert; de soevereine macht die de wereld regeert.” [Hardt & Negri, 2000, p. 11]

De tijd van het imperialisme wordt als het ware opgevolgd door de tijd van Imperium. Het Imperium is dus totaal iets anders dan wat wordt verstaan onder 'imperialisme'. Hierover zeggen zij het volgende:

“De grenzen, bepaald door het moderne systeem van natiestaten, waren fundamenteel voor Europees kolonialisme en economische expansie: de territoriale grenzen van de natie beperkten het machtscentrum van waaruit externe, buitenlandse gebieden werden bestuurd door middel van een systeem van kanalen en barrières, dat de stromen van productie en verspreiding beurtelings vergemakkelijkte en belemmerde. Imperialisme was

eigenlijk een uitbreiding van soevereiniteit van de Europese natiestaten buiten hun eigen grenzen.” [Hardt & Negri, 2000, p. 12]

In de schemering van deze moderne soevereiniteit kreeg het Imperium volgens H&N gestalte. Voor de soevereiniteit van natiestaten is dus een nieuwe vorm van soevereiniteit in de plaats gekomen die bestaat uit een serie nationale en internationale organisaties die vanuit een gedeelde logica opereren. Deze nieuwe vorm van soevereiniteit noemen zij Imperium. In tegenstelling tot het imperialisme vestigt het Imperium geen territoriaal machtscentrum en berust het niet op vastgestelde grenzen of barrières, maar moet het gezien worden als een gedecentraliseerd en gedeterritorialiseerd bestuursapparaat, dat geleidelijk het gehele mondiale domein in zijn open, zich steeds uitbreidende grenzen inlijft. Het uitgangspunt hierbij is dat het neoliberale denken een nieuwe supernationale wereldmacht is, die zorgt voor een verval van de macht van de natiestaten, deregulering op internationale markten en supranationale instellingen die steeds meer impact krijgen op het economische gebeuren, denk aan het IMF, de Wereldbank en de Wereld Handelsorganisatie (WTO).

Aan de basis van het imperialisme stond een spanning tussen kolonisator en kolonie. De koloniën waren onderworpen aan de soevereiniteit van de kolonisator. In Imperium is deze hiërarchie niet meer aanwezig, maar gelden voor iedereen principieel dezelfde regels. Het ontstaan van zo'n juridisch homogene ruimte betekent echter niet dat er helemaal geen machtscentra meer zijn. Deze zijn er wel degelijk nog steeds. Volgens H&N functioneert Imperium namelijk op basis van een drietal machtsmiddelen; de bom, het geld en de ether.

“De macht van de bom ligt vooral geconcentreerd in het wapenarsenaal van het Pentagon, de macht over de globale financiële markt wordt voor het merendeel uitgeoefend vanuit Wall Street in New York, en ook de ether lijkt gedomineerd door de Verenigde Staten van Amerika, van de beeldcultuur uit Amerikaanse films en televisieseries tot de reclameboodschappen en merklogo's van grote multinationals als Nike, McDonalds en Coca-Cola” [Hardt & Negri, 2000, p. 169].

Echter, hoewel de macht dus inderdaad voor het overgrote deel vanuit de Verenigde Staten wordt uitgeoefend, is dat land geen soevereine wereldmacht. De macht berust bij een complex systeem van organisaties, deels nationaal, deels internationaal en hetzij vanuit politieke of culturele oorsprong, hetzij vanuit een economische achtergrond. Dit systeem is het Imperium en bij het functioneren daarvan spelen de Foucauldiaanse begrippen biomacht en biopolitiek een prominente rol.

2.2.1 Biomacht

Michel Foucault (1926-1985) is een van de meest invloedrijke filosofen als het gaat om de analyse van macht. In zijn belangrijkste werken over macht, *'Discipline, toezicht en straf'* (1975) en *'De wil tot weten'* (1976) analyseert hij de manier waarop macht functioneert en hoe deze in de loop der tijd is veranderd. In een traditionele maatschappij heeft een vorst de macht over zijn onderdanen, met als uiterste consequentie het recht over de dood. Deze traditionele vorm van macht was gebaseerd op transcendentie. De maatschappij was geordend volgens een hiërarchisch principe met aan de top de vorst die over het volk regeert. Foucault beschrijft hoe in de loop van de geschiedenis deze transcendentie wordt vervangen door een disciplinerende, en later door een controlerende, vorm die zich niet langer beroept op een macht die *boven* het sociale veld staat, maar eerder wordt gecreëerd *in* de sociale context, in een veld van in principe gelijke personen.

“In de disciplinaire maatschappij wordt het maatschappelijk bestuur gevormd door een diffuus netwerk van *dispositifs*³ en apparaten die gebruiken, gewoontes en productieve praktijken reguleren. Om deze maatschappij te laten functioneren en gehoorzaamheid aan het bewind te garanderen, worden mechanismen van insluiting en/of uitsluiting tot stand gebracht door disciplinaire instituties (de gevangenis, de fabriek, het ziekenhuis, de universiteit etc.) die het maatschappelijk terrein structureren en logica's presenteren die aansluiten bij de 'rede' van discipline.” [Hardt & Negri, 2000, p. 39].

Foucault beschrijft deze overgang van macht in termen van het verdwijnen van soevereiniteit en de opkomst van beheersingsmacht. Hardt & Negri echter zien een verandering van de aard van soevereiniteit, niet een verdwijnen ervan. Het is ook niet zo dat de transcendentie is verdwenen. In plaats van de transcendentie van de hiërarchische structuur is de transcendentie van de controle gekomen. Ordening wordt niet langer aangebracht door een goddelijke macht, maar door het principe van controle. Op deze manier ontstaat geleidelijk een vorm van heerschappij die niet alleen gericht is op de overheersing van de bevolking, maar ook op de productie en reproductie van alle aspecten van het maatschappelijke leven; een regime van *biomacht*.

Aan het uiterste einde van de moderniteit ontwikkelt zich volgens Foucault zo een maatschappij waarin commandomechanismen steeds 'democratischer' en steeds 'immanenter' worden aan het maatschappelijke veld, verdeeld over de hoofden en lichamen van burgers. Macht wordt nu uitgeoefend door machines die *direct* het menselijk brein (in communicatiesystemen, informatienetwerken, enz.) en lichaam (in welzijnssystemen, gecontroleerde activiteiten, enz.) naar een staat leiden van autonome

---

³ In *'De wil om te weten'* introduceert Foucault dit begrip. Een dispositief is een geheel van verbale en materiele elementen, d.w.z. uitspraken, verhalen en wetten aan de ene kant, en instituties als gezin, gezondheidszorg en praktijken aan de andere kant.

vervreemding van de zin van het leven en van het verlangen naar creativiteit. Door dit steeds immanenter worden van commandomechanismen, wordt biomacht geleidelijk zelfs de nog enige resterende vorm van macht en worden de oudere nog aanwezige transcendentie machtsprincipes opgeheven. De disciplinaire maatschappij gaat zo geleidelijk over in een controle maatschappij, waarin niet alleen de culturele of economische sfeer, maar ook de sociale bios zelf wordt onderworpen.

“De controle maatschappij zou dus omschreven kunnen worden als een intensivering en veralgemenisering van de normaliserende apparaten van disciplineren, die intern onze algemene en dagelijkse praktijken bezielen, maar in tegenstelling tot discipline strekt deze controle verder dan de gestructureerde locaties van maatschappelijke instituties, door flexibele en fluctuerende netwerken.” [Hardt & Negri, 2000, p. 40]

2.2.2 Biopolitiek

Het concept biomacht kan gebruikt worden om te verduidelijken hoe de huidige maatschappij het leven beheerst en alle aspecten van de samenleving produceert en reproduceert. Echter, hoe gebeurt dit dan precies? Deze vraag brengt ons bij het concept *biopolitiek*. Allebei de concepten grijpen op het hele maatschappelijke leven in, vandaar ook het gedeelde voorvoegsel ‘bio’, maar ze doen dat wel op heel verschillende manieren. De biomacht staat transcendent, als een soeverein gezag, boven de samenleving en legt daaraan zijn orde op. De biopolitieke productie is daarentegen immanent in de samenleving opgenomen. Via de momenteel dominante productievorm van immateriële arbeid, dat wil zeggen, arbeid die immateriële producten als informatie, kennis, ideeën, beelden, relaties en affecten voortbrengt, scheidt zij maatschappelijke verhoudingen en vormen. H&N zeggen hierover het volgende:

“Bij dergelijke immateriële arbeid begeeft de productie zich buiten de grenzen van de traditionele economie en raakt ze direct betrokken bij de cultuur, de samenleving en de politiek. In dit geval worden niet alleen materiele goederen geproduceerd, maar ook maatschappelijke verhoudingen en levensvormen. We noemen dit type productie ‘biopolitiek’ om te benadrukken hoe algemeen haar producten zijn, en hoe rechtstreeks ze op het maatschappelijk leven als geheel ingrijpt.” [Hardt & Negri, 2004, p107].

Immateriële arbeid neemt dus een belangrijke positie in in het ontstaan van biopolitieke productie. In de eerste plaats vertoont immateriële arbeid de neiging om zich buiten de beperkte sfeer van het strikt economische domein te begeven en betrokken te raken in de algemene productie en reproductie van de samenleving als geheel. Zo creëert de productie van ideeën, kennis en affecten niet alleen middelen waarmee de samenleving gevormd en instandgehouden wordt, maar dergelijke immateriële arbeid scheidt ook

rechtstreeks maatschappelijke verhoudingen. Immateriële arbeid is biopolitiek, in die zin dat het op de creatie van vormen van maatschappelijk leven gericht is. Dergelijke arbeid vertoont dan ook de neiging zich niet tot de sfeer van de economie te beperken, maar wordt onmiddellijk ook een sociale, culturele en politieke kracht. In filosofische termen gaat het hier uiteindelijk om de productie van subjectiviteit, om de creatie en reproductie van nieuwe subjectiviteiten in de samenleving. Wie wij zijn, hoe we tegen de wereld aankijken, hoe we met elkaar omgaan: dit alles wordt door deze maatschappelijke, biopolitieke productie gecreëerd.

In de tweede plaats vertoont immateriële arbeid de neiging om de maatschappelijke vorm van op communicatie, samenwerking en affectieve relaties gebaseerde *netwerken* aan te nemen. Immateriële arbeid kan alleen gezamenlijk worden uitgevoerd. En in toenemende mate ontwikkelt zij altijd nieuwe, onafhankelijke samenwerkingsnetwerken door middel waarvan zij haar producten voortbrengt. Het vermogen om in alle aspecten van de samenleving in te grijpen en haar coöperatieve netwerkvorm, zijn twee enorm sterke kenmerken van de immateriële arbeid, die op andere vormen van arbeid overgaan.

De verbinding tussen enerzijds de controle en regulering van de bevolking en anderzijds de opkomst van het kapitalisme ligt volgens H&N voor de hand. Omdat kapitalisme eigenlijk niet voorstelbaar is zonder de door biopolitiek mogelijk gemaakte invoeging van lichamen in het productieapparaat en afstemming van demografie op economie, kunnen we stellen dat biomacht een noodzakelijke voorwaarde voor Imperium vormt. Zowel de biomacht als de biopolitiek van Foucault spelen dus een belangrijke rol bij de bestudering van Imperium. Biomacht, ontstaan via disciplinerings- en controlemechanismen, maakt het mogelijk dat macht functioneert middels structurering van het denken, handelen en leven van mensen. Macht is daarmee niet langer uitwendig, van boven opgelegd, maar aanwezig in de mensen zelf. Biopolitiek geeft het leven zelf vorm, richt zich op het behouden en reproduceren van het leven. Biopolitiek is de vorm van politiek waarin het leven zelf in het geding is. Dit maakt het voor biomacht mogelijk in alle segmenten van individu en maatschappij door te dringen en Imperium is vervolgens het resultaat van het functioneren van deze twee concepten biomacht en biopolitiek.

2.3 PARADOX IMPERIUM

In Imperium is de moderne hiërarchie tussen staten onderling dus verdwenen. Sterker nog, de coördinerende rol die de natiestaat voorheen speelde, begint af te brokkelen en nationale overheden verliezen langzaam maar zeker hun soevereiniteit. Het zijn dan voornamelijk de multinationals en transnationale industriële en financiële bedrijven die

in belangrijk opzicht het over de hele wereld uitstrekking van biomacht vormen. Ook de grote tegenstellingen in de wereldpolitiek lijken verdwenen. Tot de val van de muur kende het kapitalisme in zogenaamd communistische regimes nog een 'buiten', een 'Ander' ten opzichte waarvan de eigen identiteit kon worden begrepen, maar tegenwoordig zijn dergelijke tegenstellingen komen te vervallen; het nieuwe Imperium is zonder grenzen. De hele wereld maakt in principe deel uit van Imperium en binnen Imperium is er niet op voorhand één hiërarchie. Door de modaliteiten van discipline en controle wordt de lineaire en totalitaire ontwikkeling van de maatschappij namelijk verstoord. De burgermaatschappij wordt in zijn geheel opgenomen in Imperium, wat leidt tot een grote toename in het aantal elementen. Zoals hierboven ook al werd opgemerkt, werden deze elementen ooit nog gecoördineerd door de rol die de natiestaat speelde, maar in Imperium zijn het losse, zelfstandige elementen geworden. Coördinatie en representatie door de natiestaat hebben dus plaats gemaakt voor een netwerkstructuur. En het is juist in het ontstaan van deze netwerkstructuur dat een belangrijke paradox van Imperium zichtbaar wordt.

Terwijl het hele sociale menselijk leven deel wordt van biopolitiek en de mens wordt omsloten door een machtssysteem waaraan geen ontsnappen mogelijk lijkt, wordt er tegelijkertijd een nieuwe andere context gecreëerd: een context van pluraliteit en singularisatie. Enerzijds verklaart dit de allesomvattende nivellerende macht van Imperium, anderzijds geeft het een verklaring waarom juist binnen Imperium ruimte ontstaat voor meerdere en verschillende oriëntaties. Bij Foucault werd deze paradox ook al impliciet duidelijk in wat hij de *norm* noemt. In zijn boek *'Discipline, toezicht en straf'* (1975) bespreekt Foucault de maatschappelijke werking van de norm. Een van de hoofdkenmerken ervan is dat ze een eindeloos verfijnde classificatie en rangorde tussen mensen aanbrengt. Maar zij wordt tevens gekenmerkt door een dubbele werking. Enerzijds gaat zij namelijk uit van een formele gelijkheid tussen mensen en is zij zelfs op het creëren van deze gelijkheid, van normaliteit gericht. Anderzijds brengt zij op grond van deze formele gelijkheid allerlei gradaties, onderscheidingen, verschillen en rangen aan. De norm dwingt iedereen zich aan hetzelfde voorbeeld te onderwerpen opdat iedereen op elkaar lijkt, terwijl ze tevens iedere mens 'sorteert' en zo individualiseert. De norm werkt dus tegelijkertijd differentiërend en homogeniserend.

Deze paradox is ook zichtbaar in de huidige werking van grote multinationals. Deze multi- en transnationale industriële en financiële bedrijven vormen tegenwoordig in belangrijk opzicht het over de hele wereld uitstrekking van biomacht. Tevens waren zij de laatste decennia de voornaamste produceerders van biopolitieke productie. De bedrijven hebben voor een deel de mondiale ruimte ingenomen die door terugtrekkende imperialistische wereldmachten is achtergebleven en degraderen

natiestaten uiteindelijk tot niet meer dan instrumenten om de stromen goederen, geld en mensen die het bedrijfsleven oproept, vast te leggen. De biopolitieke productie die eerst binnen de staten vorm kreeg, overstijgt nu het nationale niveau en lijkt zo een homogeniserende invloed uit te oefenen op alles en iedereen. Ik zeg lijkt, want net zoals bij het hiervoor besproken concept van de norm, is ook hier sprake van een dubbele werking. In overeenstemming met de beschrijving en werking van biopolitiek, produceren de industriële en financiële grootmachten namelijk niet alleen goederen, maar ook subjectiviteiten. Ze produceren behoeften, sociale relaties, lichaam en geest in een biopolitieke context. Ze scheppen daarmee ook handelende subjecten in een biopolitieke context. Deze subjectiviteiten worden, net zoals de toename van andere elementen, in Imperium niet meer gecoördineerd door de natiestaat en kunnen zich door middel van de toegenomen communicatiemogelijkheden erg makkelijk verspreiden. Daarmee organiseert de communicatietechnologie productie op een nieuwe schaal, schept ze een nieuwe structuur die past bij de mondiale ruimte en zorgt ze voor een pluraliteit aan culturele oriëntaties. Deze verschillende oriëntaties zijn niet meer gebonden aan lokale grenzen, maar kunnen via het allesomvattende netwerk van Imperium over de hele wereld stromen en verschillende partijen er mee in aanraking brengen. Vanuit deze verspreiding van verschillende subjectiviteiten wordt ook het vloeibaar worden en uitwisselen van culturen duidelijker. Denkbeelden, gevoelens en uitingen van culturele identiteit worden nu namelijk niet meer tegengewerkt door oude, bijvoorbeeld nationale grenzen, maar zijn nu in staat om zich binnen Imperium, geholpen door processen als technologisering, mondialisering en commercialisering, snel en zeer bereikbaar voor anderen te verspreiden.

2.4 ONTSTAAN VERZET TEGEN IMPERIUM

Simplificerend zou men dus kunnen zeggen dat de globalisering, vanuit H&N gezien, twee kanten heeft. Aan de ene kant verspreidt het Imperium wereldwijd zijn netwerk van hiërarchieën en verdelingen, die door middel van nieuwe mechanismen van controle de orde handhaven. Het is van vanuit deze gedachte dat veel critici van de postmoderniteit hun vrees uiten dat de postmoderne cultuur niets anders is dan een deterministisch systeem van door Foucauldiaanse controle opgelegde en geüniformeerde levensstijlen en gebruiken. Vanuit deze gedachte lijkt de stelling die Benjamin R. Barber inneemt in zijn boek *'Jihad vs McWorld'* (1995) aannemelijk. Hij zegt hierin dat

“een allesdoordringende cultuur van hamburgers, snelle computers en snelle muziek, bevorderd door de infotainmentindustrie en geworteld in de verspreiding van de grote merken, de mondiale markten zou kunnen homogeniseren en de smaak niet alleen oppervlakkig, maar ook uniform zou kunnen maken.” [Barber, 1995, p. 281].

Hij gaat er hier dus vanuit dat de globalisering en het daarmee samenhangende Imperium zal uitmonden in een planetaire homogenisering of nivellering van de cultuur, in casu een Amerikanisering.

Echter, naast deze veronderstelde homogenisering houdt globalisering tevens in dat er nieuwe verbanden van samenwerking worden gecreëerd die zich over de naties en de continenten uitstrekken en in onbeperkte mate ontmoetingen mogelijk maken. En als we er vanuit gaan dat identiteit geen genetisch gegeven is, maar wordt gevormd in de ontmoeting met anderen - zowel personen als andere actoren (bijvoorbeeld technologieën, zoals in hoofdstuk 3 duidelijk zal worden) - biedt de globalisering dan juist geen heel spectrum aan situaties en condities waarin dergelijke ontmoetingen mogelijk zijn en waarin dus specifieke identiteiten kunnen worden gevormd? In dat geval zal globalisering niet zozeer culturen vernietigen, maar eerder verfijnen, en een gevaar voor homogenisering is er dan niet. Ze voorziet dan in de mogelijkheid dat we, met behoud van onze verschillen, ontdekken wat we gemeen hebben en wat ons in staat stelt te communiceren en samen te werken. Ze zal ons eerder toelaten nieuwe of hybride identiteiten toe te eigenen dan ons vast te pinnen op voorgekauwde levensstijlen en denkbeelden.

Het is in het antagonisme van de twee hierboven kort uiteengezette visies van nivellering en diversificatie, waarin verzet tegen Imperium, en andere vormen van kritisch reflectieve processen, vaak zijn ontstaansgrond vindt. H&N zien dit verzet ook ontstaan en laten het opkomen vanuit wat zij de *Menigte* noemen. In de volgende paragraaf zal ik dit concept daarom toelichten aan de hand van hun tweede boek '*Multitude*' [2004].

2.5 DE MENIGTE

In de vorige paragrafen hebben we kunnen zien hoe uit diverse zich op het moment voltrekkende processen een mondiale orde van een nieuw type ontstaat: Imperium. Vertrekpunt hierbij was het inzicht dat de huidige mondiale orde zich niet langer adequaat laat begrijpen in de zin van het imperialisme zoals dit door de moderne mogendheden werd uitgeoefend - een imperialisme dat hoofdzakelijk stelde op de soevereiniteit van de natiestaat die naar buitenlands grondgebied was uitgebreid. In plaats daarvan ontstond een 'netwerkmacht', een nieuwe vorm van soevereiniteit die als voornaamste elementen of knooppunten nog wel de natiestaten omvat, maar ook supranationale instituties, grote kapitalistische ondernemingen en andere machten. Uiteraard zijn niet alle machten in het netwerk van Imperium gelijk - integendeel, sommige natiestaten bezitten een enorme macht en andere vrijwel geen, terwijl hetzelfde geldt voor de diverse ondernemingen en instituties die eveneens deel van het netwerk

uitmaken – maar ondanks deze ongelijkheid moeten ze samenwerken ter opbouw en handhaving van de huidige mondiale orde, tezamen met al zijn interne onderverdelingen en hiërarchieën.

Imperium oefent dus macht uit over het gehele (sociale) leven en vormt op deze wijze een regime van biomacht. Tegenover dit regime van biomacht staat volgens H&N de Menigte, gedreven door de behoefte om ellende en armoede te bestrijden en door een diep verlangen naar democratie. H&N zien de Menigte als het levende alternatief dat zij binnen Imperium zien ontstaan. Net als Imperium moet ook de Menigte als een netwerk worden beschouwd:

“...als een open en expansief netwerk waarin in vrijheid en gelijkheid alle verschillen tot uiting kunnen komen, een netwerk dat ons de middelen biedt elkaar te ontmoeten, zodat we gemeenschappelijk kunnen leven en werken” [Hardt & Negri, 2004, p. 9].

2.5.1 De Menigte als klassenconcept

Zoals eerder gezegd stellen H&N de Menigte *tegenover* Imperium. De Menigte moet volgens hen dan ook gezien worden als een klassenbegrip in de Marxistische zin van het woord. In de theorievorming over economische klassen is men traditioneel gedwongen tot een keuze tussen eenheid en meervoudigheid. De eenheid wordt gewoonlijk met Marx geassocieerd, die stelde dat er in de kapitalistische samenleving een tendens tot vereenvoudiging van de klassencategorieën bestaat, zodat alle vormen van arbeid versmelten tot één subject, de arbeid, die tegenover het kapitaal staat. De meervoudigheid wordt het duidelijkst geïllustreerd door liberale argumenten die vasthouden aan de onontkoombare meervoudigheid van de maatschappelijke klassen. Allebei deze gezichtspunten zijn in feite juist en het concept van de Menigte heeft de bedoeling om aan te tonen dat een economische klassentheorie geen keuze tussen eenheid en meervoudigheid hoeft te maken:

“De Menigte is namelijk de klasse van productieve singulariteiten, de klasse van uitvoerders van het immateriële werk. Een klasse die geen klasse is, maar het geheel van creatieve arbeidskracht.” [Negri, 2002, p. 101]

Wat hier dus wordt uitgedaagd, is de reducering tot één. Tot de Menigte behoren allen die deelnemen aan het sociale productieproces – fabrieksarbeiders, verrichters van immateriële arbeid, landarbeiders, werklozen, migranten etc. Het zijn allemaal biopolitieke figuren geworden die verschillende levensvormen op concrete plaatsen vertegenwoordigen. De leden zijn singulariteiten waarvan de individuele identiteit en creativiteit niet verenigd of uitgevlakt kan worden in een concept als ‘het volk’ of ‘de

massa'. Het begrip 'klasse' moet hier daarom gezien worden als een collectiviteit van verschillende singulariteiten die gemeenschappelijke strijd levert.

Het concept van de Menigte heeft tevens de bedoeling om het politieke project van de klassenstrijd van Marx nieuw leven in te blazen. De vraag luidt niet "Wat is de Menigte?", maar "Wat kan de Menigte worden?". Bij wijze van benadering is de Menigte op te vatten als al diegenen die onder de heerschappij van het kapitaal werken en dus potentieel als diegenen die de overheersing van het kapitaal afwijzen. Het betreft hier echter niet alleen fabrieksarbeid, want alle vormen van arbeid zijn maatschappelijk productief. We zagen immers al hoe in de laatste decennia van de twintigste eeuw de fabrieksarbeid zijn hegemonie kwijtraakte en in plaats daarvan de immateriële arbeid opkwam: arbeid die immateriële producten als kennis, informatie, communicatie, relaties en emotionele reacties voortbrengt. Het belangrijkste verschil tussen Marx' opvatting van de strijd tegen het kapitaal en de nieuwe door H&N opgeworpen strijd, ligt dus vooral in de samenstelling van het subject dat deze strijd voert. De strijd van specifiek de arbeidersklasse bestaat niet meer, maar de Menigte biedt zich als nieuw subject van de klassenstrijd aan.

De lokale singulariteit en de mondiale gemeenschappelijkheid van immateriële productie vormen geen contradictie, maar zijn samen juist bepalend voor onze collectieve situatie. Mede dankzij een dergelijke benadering kunnen H&N inzicht in de antropologische kenmerken van de Menigte verwerven:

“Wanneer we met een ander volk te maken hebben, zijn we niet langer gedwongen om te kiezen tussen ‘ze zijn hetzelfde als wij’ en ‘ze zijn anders dan wij’. Het contradictoire conceptuele paar van identiteit en verschil vormt geen adequaat kader voor een begrip van de organisatie van de Menigte. In plaats daarvan zijn we een veelheid van singuliere levensvormen, en hebben we tegelijkertijd een mondiaal bestaan gemeen. De antropologie van de Menigte is een antropologie van singulariteit en gemeenschappelijkheid.” [Hardt & Negri 2004, p. 138]

2.5.2 De Menigte als democratische kracht

Eerder zagen we al dat de dominante productiewijze van het huidige, postmoderne tijdperk immaterieel van aard is: intellectuele en affectieve arbeid vormen weliswaar (nog) niet de bulk van de productie, maar dringen wel binnen in vrijwel alle sectoren. Daarmee is de productie biopolitiek geworden: het gehele leven, maatschappelijk of biologisch, wordt geproduceerd. Deze productie vindt plaats in het 'gemeenschappelijke', het veld van sociale relaties en netwerken dat met de komst van moderne telecommunicatie mondiaal is geworden. Doel van het kapitaal is om het gemeenschappelijke tot koopwaar te maken. H&N noemen dit de 'onteigening van het gemeenschappelijke'. Wil de Menigte de onteigening van het gemeenschappelijke

stoppen, dan zal ze volgens H&N een wereldwijde democratie moeten organiseren inclusief een democratisch georganiseerde economie. H&N zien in dat de door globalisering ontstane wereldwijde netwerken hiervoor de mogelijkheid kunnen bieden. Ze putten hoop uit de steeds pluriformer en democratischer organisatie van bewegingen die zich gezamenlijk verzetten tegen kapitaal. Maar wat er ook gebeurt, de democratie van de Menigte moet sowieso een biopolitieke grondslag hebben: ze moet vervlochten zijn met de productie van sociale relaties en moet in die zin *absoluut* zijn. De mogelijkheid in opstand te komen tegen de biomacht van Imperium, moet volgens H&N dus gezocht worden in het vlechtwerk van de macht en het leven zelf:

“Zeggen dat het leven verzet biedt, betekent dat het zijn kunnen tot uitdrukking brengt, dat wil zeggen zijn vermogen om te scheppen, uit te vinden, te produceren en te subjectiveren. Dat is wat wij biopolitiek noemen: het verzet van het leven tegen de macht, binnen een macht die zich van het leven meester heeft gemaakt.” [Negri, 2002, p. 61]

Concreet formuleren N&H drie eisen *van en voor* de Menigte: 1. *global citizenship*, 2. een *basisinkomen voor alle producenten* en 3. *vrije toegang tot kennis, informatie en communicatie*. Het *global citizenship* houdt in dat iedereen volledige bewegingsvrijheid heeft (zoals kapitaal en goederen), dat iedereen mag komen en gaan waar hij wil, en dat iedereen volledige burgerrechten geniet in het land waar hij of zij verblijft. De tweede eis, een basisinkomen of een sociaal loon voor alle producenten, gaat uit van de gedachte dat het onderscheid tussen productieve en onproductieve arbeid is vervallen. Werklozen, zieken of gehandicapten produceren outputs waarvoor ze niet worden betaald. De output van werkers is gebaseerd op een productietijd die ruimer is dan de eigenlijke reguliere arbeidstijd waarop hun loon is berekend. Het klassieke voorbeeld is natuurlijk de deeltijdse arbeid die in veel gevallen uitloopt tot bijna voltijdse beschikbaarheid. Maar ook voltijdse werkers verrichten bezigheden die buiten de reguliere arbeidstijd vallen. Veel werkers worden als het ware gedwongen zich een PC en internet aan te schaffen om na hun reguliere arbeidstijd nog productief te zijn, zonder dat ze voor deze investering worden vergoed. Of ze volgen op eigen houtje vormingscursussen waarvan niet altijd duidelijk is of deze de geestelijke verrijking van de deelnemers verhogen dan wel hun professionele vaardigheden updaten. Tenslotte mag gezegd worden dat de output van veel werkers veel diverser is dan hun arbeidscontract vermeldt. De huisarts is naast medicus, ook psychotherapeut en raadgever in levensvraagstukken geworden, zelfs producent van sociaal contact en een soort sociaal werker voor vereenzaamde zieken en bejaarden. Nachtwerkers bevorderen de veiligheid op straat. De gepensioneerde vader of moeder die de onder werkstress lijdende zoon of dochter opbeurt, wordt daarvoor niet betaald, terwijl de psychiater die in hetzelfde geval ook maar luistert en in het ergste geval antidepressiva voorschrijft,

daar wel voor wordt betaald. En zo kunnen we doorgaan. Al deze verschijnselen vormen argumenten voor de invoering van een veralgemeend sociaal loon. De derde eis van H&N betreft de vrije toegang tot kennis, informatie en communicatie. Zo moet het digitariaat controle krijgen over de systematische mogelijkheidsvoorwaarden voor zijn digitale productiviteit. Dit betekent bijvoorbeeld het opheffen van het copyright en van het private eigendom op de producten van de kennisindustrie. Op de mogelijkheden van het digitariaat om controle te heroveren op de biopolitieke productie, zal ik in hoofdstuk 4 gedetailleerder ingaan.

In de laatste pagina's van hun boek *Multitude* stellen H&N dat de democratie van de Menigte een nieuwe wetenschap nodig heeft om de nieuwe situatie het hoofd te kunnen bieden. Het project van de democratie moet volgens hen alle bestaande vormen van soevereiniteit aanvechten voor het instellen van democratie. In het verleden was vernietiging van de soevereiniteit de harde kern van de communistische en anarchistische conceptie van de afschaffing van de staat. Thans kan de Menigte op mondiaal niveau de soevereiniteit op een andere manier te lijf gaan:

“Wanneer de producten van de arbeid geen materiele goederen maar sociale verhoudingen, communicatienetwerken en levensvormen zijn, wordt duidelijk dat de economische productie rechtstreeks een soort politieke productie met zich meebrengt, of eigenlijk de productie van de samenleving zelf. We verkeren dan ook niet meer in de greep van de oude chantage; we hoeven niet meer tussen soevereiniteit en anarchie te kiezen. De macht van de Menigte om gemeenschappelijk sociale verhoudingen te creëren vormt een middenweg tussen soevereiniteit en anarchie, en biedt dan ook een nieuwe mogelijkheid voor de politiek.” [Hardt & Negri, 2004, 344]

Dit proces om gemeenschappelijk sociale verhoudingen te creëren verloopt allesbehalve spontaan en moet georganiseerd worden, wil ze hand in hand kunnen gaan met de vorming van nieuwe democratische structuren die op de heersende omstandigheden gebaseerd zijn. Wat we volgens H&N daarom nodig hebben is een politiek die op de kracht van de werkelijkheid is gebaseerd en stevig in het huidige tijdperk staat:

“Dit impliceert het vermogen tot losmaken van het moment, het onvermoeibaar bouwen van bruggen, tot het (indien nodig) veinzen van cohesie, en tot het spelen van verschillende tactische spelletjes in het belang van de strategie.” [*Menigte*, p. 365]

2.5.3 De Menigte als scheppende kracht

H&N zien dus een grote rol weggelegd voor de gehoopte revolutionaire ontwikkeling van de Menigte, die als een veelvoudig en gedifferentieerd collectief subject, gebaseerd op

‘gemeenschappelijkheid’, uit de huizen en de puinhopen van de imperiale globalisering kan opstaan om tegen Imperium in opstand te komen. H&N zien ook in dat de huidige situatie gunstig is voor deze gewilde verandering en dat die mogelijkheid tot verandering in de biopolitieke productie gezocht moet worden. Hierover zeggen zij zelf het volgende:

“Dat de huidige situatie gunstig is, komt niet voort uit de mondiale crisis van de democratie, de permanente uitzonderingstoestand en de eindeloze mondiale oorlog, maar uit het feit dat de constituerende macht van de Menigte zo gerijpt is dat zij, door middel van haar communicatieve en coöperatieve netwerken en haar productie van het gemeenschappelijke, een eigen, alternatieve democratische samenleving in stand kan houden.” [Hardt & Negri, 2004, p. 365]

Om tot verandering te komen moet de Menigte volgens H&N dus een wereldwijde democratie organiseren, inclusief een democratisch georganiseerde economie. Door de gemeenschappelijkheid te koesteren zal de Menigte zich dan organiseren tot één groot machtsblok en in opstand komen tegen Imperium. Dit project moet gefundeerd zijn op de institutionele mechanismen die door de opkomende vormen van de biopolitieke productie worden geïmpliceerd. De huidige democratische instituties moeten samenvallen met de communicatieve en coöperatieve netwerken die voortdurend sociaal leven produceren en reproduceren. De Menigte moet haar project dus in overeenstemming met de tijdgeest organiseren en de productiefste klasse worden die men ooit heeft uitgevonden. Echter op de vraag hoe dit te bereiken, of wat nu te doen, geven H&N helaas geen antwoord. Ze geven aan dat dat ook helemaal niet de taak van hun schrijven is geweest, maar dat ze juist “het bestaan onderkennen van een onoverbrugbare kloof tussen het mondiale soevereiniteitsstelsel enerzijds, en het verlangen naar democratie, de productie van het gemeenschappelijke en het rebelse gedrag waarin daaraan uiting wordt gegeven, anderzijds.” [Hardt & Negri, 2004, p. 366]

2.6 EVALUATIE

Als we er achter willen komen *hoe* de Menigte de productiefste klasse ooit kan worden, is het interessant te kijken naar welke rol specifieke technologieën hierin kunnen spelen. Omdat H&N vrijwel alleen oog lijken te hebben voor de disciplinerende rol van technologie en weinig tot geen aandacht besteden aan de manier waarop wij onze autonomie op deze disciplinerende technologieën weer kunnen heroveren, blijven zij voornamelijk steken in een ontologisch politiek discours. En dat is jammer, want juist in de *dubbele* bemiddelende rol die technologie kan spelen, lijkt een mogelijkheid te bestaan voor de Menigte om de productiefste klasse te worden. Binnen de huidige techniekfilosofie wordt hier wel intensiever naar gekeken en in het volgende hoofdstuk zal ik hier dan ook verder op ingaan. Echter, voordat we naar het volgende hoofdstuk

gaan, wil ik eerst nog even een aantal punten van kritiek uiten, die als leidraad kunnen dienen voor het verdere verloop van deze scriptie.

Frontaal versus subversief

Buiten de fysieke confrontatie, zoals de massale demonstraties in Seattle en Genua, kan er ook een ander, veel minder antagonistisch verzetsschema opgebracht worden. Een schema dat uitgaat van de aanwezige dubbele bemiddeling tussen gebruiker en technologie en “dat veel meer oog heeft voor de incorporatie van artefacten en hun invloed op gedrag en perceptie achter de rug om” (Kockelkoren)⁴? Een schema dat niet uitgaat van oorlog, maar van wederzijdse beïnvloeding en constitutie. Onder de huidige condities van Imperium staan mensen dan wel aan verschillende vormen van disciplineringen bloot, maar hierin schuilen ook kansen op ongekende vrijheid. Een belangrijke rol hierbij lijkt weggelegd voor kleinschaligere, minder massale vormen en initiatieven van verzet die vaak een meer persoonlijke en lokaal cultureel gearde ontstaansgrond hebben. Zijn dit misschien de ‘tactische spelletjes’ waar H&N het over hadden op de laatste bladzijdes van hun boek *de Menigte* (zie laatste regels paragraaf 2.5.2)? In plaats van massaal de straat op te gaan, zijn het namelijk deze initiatieven waarbij heterogene culturele bronnen gemobiliseerd worden om aan mening, wensen en identiteit gestalte te geven. Het is een vorm van verzet of kritiek die, in lijn met wat H&N zien als een fundamentele eigenschap van verzet, in overeenstemming met de tijdgeest van Imperium doordongen is van technologie en gebruik maakt van de aanwezige communicatieve en coöperatieve netwerken om zich te verspreiden. Het is in deze vorm van verzet dat we tevens zullen zien dat identiteiten niet onder druk staan van verschillende globaliseringsprocessen, maar dat deze globaliseringsprocessen, en met name de technologische component daarvan, juist kan worden ingezet om aan identiteiten, maar ook aan ongenoegens en wensen, gestalte te geven; om te ontsnappen aan de veronderstelde homogenisering van Imperium.

Ik wil daarom een onderscheid aanbrengen tussen ‘frontaal’ en ‘subversief’ verzet. Frontaal verzet ontstaat vanuit het tegenover elkaar plaatsen van twee verschillende fronten en de fricties die daar dan tussen ontstaan. Voorbeelden hiervan zijn o.a. de massale protesten en demonstraties zoals die plaatsvonden in Seattle (1999) en Genua (2001). Op die momenten stonden Imperium en *de Menigte* vrijwel direct oftewel frontaal tegenover elkaar. Subversief verzet is vaak minder massaal, eerder ‘gemedieerd’ van aard, en doet een veel sterker beroep op de constructieprocessen die plaatsvinden tussen technologie en gebruiker. In het volgende hoofdstuk zal ik dit proces uitgebreid toelichten. Vervolgens zullen we in hoofdstuk 4 zien dat vooral internet hierin een grote rol kan spelen. Voorbeelden van dit soort initiatieven met een subversieve werking zijn zogenaamde ‘tactische media’ initiatieven, zoals Indymedia,

---

⁴ Ontleend aan Kockelkoren in een email die hij mij stuurde op 12 juli 2007

een verzamelnaam van lokale nieuwsportals die op decentrale wijze informatie en achtergronden opnemen over gebeurtenissen; Adbusters, dat reclames probeert om te draaien en ze zo een andere invulling geeft; the Yes Men, twee personen die sommige van 's werelds meest machtige personen impersoneren op conferenties, het web en de televisie om zo hun identiteit te corrigeren; maar ook meer recent opkomende technologieën zoals bijvoorbeeld web-blogs, myspace, twitter en youtube kunnen een subversieve invloed uitoefenen op Imperium. Het zijn dit soort initiatieven die proberen op minder antagonistische wijze verzet te bieden aan Imperium, niet door op zoek te gaan naar een politieke oplossing, maar door o.a. technologieën andere rollen te laten spelen dan de rollen die ze normaliter door Imperium krijgen toebedeeld.

Organisatie van de Menigte

Een ander punt van kritiek op H&N is de schijnbare gemakzucht waarmee ze er vanuit gaan dat de Menigte uit zichzelf haar gemeenschappelijkheid zal ervaren en zich zo uiteindelijk tot een kritieke massa zal organiseren die veranderingen kan opeisen. Een vrij Marxistisch uitgangspunt waarin de onderdrukte de onderdrukker uiteindelijk vanzelf omver werpt. In plaats van een opstand van de arbeider tegen het kapitaal, een opstand van de Menigte tegenover Imperium. Echter, is het wel zo vanzelfsprekend dat de Menigte zich automatisch zal organiseren tot een kritieke massa die vervolgens in opstand zal komen tegen Imperium? Natuurlijk zijn we de laatste jaren getuige geweest van grote opstanden en massale demonstraties in de publieke ruimtes, maar hebben deze ook geleid tot daadwerkelijke oplossingen of veranderingen?

Gezien de geschiedenis van de mens en al zijn oorlogen, is er zeker wel begrip op te brengen voor het idee dat de route naar bevrijding in een frontale (politieke) ontmoeting zal eindigen (al hoeft deze ontmoeting ook volgens H&N niet als fysieke confrontatie plaats te vinden). Maar laten we ons ook vooral bewust worden van de bevrijdende en democratische krachten die verscholen liggen in het *gebruik* van technologie, in de *relatie* tussen de gebruiker en de technologie. Technologie is namelijk niet automatisch een negatieve controlerende macht. Door technologieën bijvoorbeeld op alternatieve wijze in te zetten - niet louter consumptief of op voluntaristische wijze, maar ook performatief - kunnen mogelijkheden worden geschapen waarin invloed uitgeoefend kan worden op de gang van zaken en zodoende het project van de Menigte bestendig en georganiseerd kan worden. Technologieën kunnen zodoende dus actief helpen bij het organiseren van de Menigte.

Door deze verborgen mogelijkheden van technologie bloot te leggen, kunnen we op zoek gaan naar de bevrijdende en organiserende krachten die hierin besloten liggen. Hiertoe zal ik in het volgende hoofdstuk dieper ingaan op de postfenomenologische traditie binnen de techniekfilosofie die uitgaat van de dubbele werking van technologie. Aan de

hand van de Amerikaanse filosofen Don Ihde, Bruno Latour en Andrew Feenberg en hun visie op het gebruik van technologie, zal ik in hoofdstuk 3 toelichten hoe technologie verschillende rollen toegewezen kan krijgen en hoe dit uiteindelijk kan leiden tot alternatieven voor de hegemonie van Imperium.

3 AMBIGUÏTEIT VAN TECHNOLOGIE

In het vorige hoofdstuk hebben we kunnen zien dat de Foucauldiaanse concepten *biomacht* en *biopolitiek* volgens H&N gezien kunnen worden als de twee pijlers waarop de huidige samenleving, Imperium, is gebouwd. H&N scheppen echter wel een behoorlijk technologisch deterministisch beeld van Imperium dat doet denken aan het panopticum van de Engelse filosoof Jeremy Bentham. Het doel van het panopticum is de mogelijkheid tot constante observatie (of in ieder geval de suggestie daarvan) van alle gevangenen. De gevangenen op hun beurt weten dat zij geobserveerd kunnen worden, maar kunnen niet zien of dit ook daadwerkelijk gebeurt. De gedachte hierachter is dat zij hun gedrag zullen aanpassen, omdat alles wat zij doen gezien zou kunnen worden. In hun beleving zou zo een soort alomtegenwoordigheid van controle ontstaan. Macht wordt op deze manier niet meer uitgeoefend door specifieke machthebbers, maar is reeds anoniem aanwezig in de architectuur. Het gebouw zelf vormt nu een machine die macht produceert. Foucault gebruikte het idee van een panopticum ook, als voorbeeld om de werking van de disciplineringsmaatschappij extra kracht bij te zetten, en lichtte het als volgt toe:

"[...] een ringvorming gebouw; in het midden een toren met grote ramen, die uitkijken op de binnenzijde van de ring; het gebouw is verdeeld in cellen die de volle breedte van het gebouw beslaan; iedere cel beschikt over twee ramen, één dat naar binnen is gericht en correspondeert met een raam in de toren, en een buitenraam waardoor de cel tot in alle hoeken wordt verlicht. En of nu krankzinnigen, zieken, veroordeelden, arbeiders of scholieren in de cellen zijn opgesloten, met één bewaker in de centrale toren kan worden volstaan. Dankzij het tegenlicht kan hij vanuit de toren in de cellen de kleine, scherp afgetekende silhouetten van de gevangen waarnemen. Iedere kooi is een klein theater waarin de acteur alleen is, volmaakt geïndividualiseerd en permanent zichtbaar. Het panoptische systeem scheidt ruimtelijke eenheden die onophoudelijke waarneming en ogenblikkelijke herkenning mogelijk maken. [...] Het panoptische schema is in staat om zich, zonder te vervagen of zijn eigenschappen te verliezen, te verbreiden over het hele maatschappelijke organisme; het is voorbestemd om een algemene maatschappelijke functie te worden." [Foucault, 1975, p. 276, 286].

De 'panoptische' krachten die uitgaan van Imperium worden duidelijk als we kijken naar hoe de immateriële arbeid oftewel biopolitieke productie de laatste decennia gestructureerd en georganiseerd werd. Deze werd namelijk vooral gedomineerd door corporaties en multinationale bedrijven. Het waren voornamelijk deze ondernemingen die zich bewust waren van de controlerende werking die uit kan gaan van technologie. Door slim gebruik te maken van alle aanwezige communicatieve en coöperatieve netwerken, waren zij in staat om een dominante positie in te nemen en zo macht uit te

oefenen. Deze elite wist zodoende dus min of meer haar wil op te leggen aan de consument door technologie vooral in te zetten en te gebruiken als een controlerend en disciplinerend instrument.

Echter tegenwoordig lijkt met de komst van nieuwe en nog niet volledig uitgekristalliseerde technologieën zoals het internet, ook een mogelijkheid te bestaan onze autonomie op deze controlerende systemen te *heroveren*. We moeten dan niet uitgaan van 'eenrichtingsverkeer' waarbij de elite ons haar wil oplegt door een bepaalde manier van technologiegebruik voor te schrijven, maar eerder van een 'interactie' of 'dubbele werking van technologie' waarbij de gebruiker andere en eigen associaties aan kan gaan met de betreffende technologie, en omgekeerd, en zich zodoende kan onttrekken aan de controlerende krachten die de elite voor ogen heeft.

Ook Foucault zelf, in tegenstelling tot H&N die hier eigenlijk geen aandacht aan besteden, maakte deze perspectiefwijziging door. Steven Dorrestijn toont in "*Bestaanskunst in de technologische cultuur*" [2005] aan dat deze wending zich laat illustreren met Foucaults houding ten opzichte van de Verlichting. In '*Discipline, toezicht en straf*' (1975) keert Foucault zich fel tegen het vrijheidsbegrip van de Verlichting en betoogt hij dat sinds het verdwijnen van oude machtsvormen de bewegingsruimte van mensen niet is toegenomen. Modernisering leidt met het ontstaan van instituties namelijk tot nieuwe machtsvormen: de disciplineren van ieders leefpatroon in o.a. school, ziekenhuis, leger en gevangenis. Echter, een klein decennium later, in een tekst uit 1984 met de titel '*What is Enlightenment?*', geeft Foucault zichzelf ineens uit als erfgenaam van Kant en de Verlichting. Opmerkelijk in die tekst is dat Foucault dan voor het eerst expliciet over ethiek schrijft, door hem samengebracht onder de term 'bestaansethiek'. Waar Foucaults eigen disciplineringsstese een voorbeeld is van een filosofie die de ethiek lijkt te ondermijnen, voert zijn term 'bestaanskunst' verder. Hij zoekt hierin naar een beter begrip van de menselijke ervaring, voorbij de twee perspectieven waarin het lot van de mensheid ofwel een ethische, ofwel disciplinaire basis heeft.

Zonder er hier dieper op in te gaan, in hoofdstuk 5 zal dat overigens wel iets meer gebeuren, kunnen we er vanuit gaan dat Foucaults bestaanskunst een ethiek is die uitgaat van de morele ervaring van individuele mensen. Techniekethiek gaat in dat geval om de vraag hoe mensen, met de technologische cultuur als hun omgeving, zichzelf tot stand kunnen brengen als moreel subject, hoe ze zichzelf opvatten in verhouding en verstrengeling met techniek en hoe ze proberen greep te krijgen op die verstrengeling om hun bestaan te veranderen. In dit perspectief ligt de nadruk niet op vaststaande criteria en grenzen, maar op hoe mensen in de praktijk grenzen bepalen en daarmee hun bestaan vormgeven. Achteraf gezien kunnen we stellen dat Foucault met

deze perspectiefwijziging de aanzet heeft gegeven voor de empirische techniekfilosofie zoals we die nu kennen.

Verschillende benaderingen van hedendaagse techniekfilosofen zijn o.a. door Peter-Paul Verbeek bijeen gebracht in zijn boek “*De daadkracht der dingen*” [2000] en een aantal daarvan zal ik in de volgende paragrafen toelichten om het idee van het ‘heroveren van onze autonomie’ te kunnen verduidelijken. Ik wil eerst ‘*technische mediatie*’ en het *multistabiliteitsbegrip* van Don Ihde toelichten om aan te tonen hoe technologie verschillende interpretaties en rollen kan krijgen toebedeeld. Vervolgens zal ik aan de hand van de actor-netwerkteorie en bijbehorend begrippenkader van Latour aantonen dat niet alleen artefacten mede vorm geven aan de *ervaring* van mensen, maar dat ook het *handelen* technisch gemedieerd kan worden. Ik zal dit hoofdstuk eindigen met een analyse van Feenberg, die met zijn begrippen als *alternatieve moderniteiten* en *subversieve rationalisatie* zelfs nog een stap verder gaat en de diepe wens koestert om via technologie tot een radicaal andere en betere samenleving te komen. Ik zal echter beginnen met een anekdote uit mijn eigen leven die wellicht als een mooi voorbeeld kan dienen om deze theorieën te ondersteunen en toe te lichten.

The Dot-Matrix Graffiti Bike

Toen ik in 2005, op uitnodiging van Don Ihde, mijn stage volgde aan de staatsuniversiteit van New York (SUNY), kwam ik tijdens een van mijn vele wandelingen door Brooklyn in contact met Josh Kinberg⁵. Op het moment dat ik hem tegenkwam, stond hij te kijken naar een zin die, naar het leek, een paar seconden eerder op het asfalt was gekalkt: “Bush just killed my son”. Ik sprak hem aan en vroeg of hij het was die deze zin op de grond had gespoten. Zijn antwoord was net zo grappig als serieus en zou later de aanleiding vormen voor deze scriptie. Hij antwoordde me namelijk dat niet hij maar zijn fiets het had gedaan. Ik trok een verbaasd gezicht en liet hem weten hem niet te begrijpen. Vervolgens liet hij mij een fiets zien die hij volledig gemodificeerd had. Op de bagagedrager had hij een constructie gemaakt met daarin 8 spuitbussen. Deze constructie stond via allerlei draadjes en radertjes in contact met een laptop op het stuur en de laptop maakte via Wifi weer contact met een computerserver die hij thuis had staan. Op deze server draaide hij een webpage⁶ waarop de bezoekers een boodschap konden achter laten. Op het moment dat men de boodschap had ingetypt en op enter drukte, begonnen de spuitbussen te spuiten. Door precies 20 km per uur te fietsen kon op deze wijze de door iemand anders ingetypte boodschap op straat gespoten worden, zonder dat hij ook maar op enig moment de spuitbussen zelf had aangeraakt. Ik begon te lachen en vroeg hem of hij niet al eens was aangehouden door de politie. Het spuiten van

---

⁵ http://www.wired.com/politics/onlinerights/news/2007/04/kinberg_0410

⁶ <http://www.bikesagainstbush.com/blog/>

graffiti is immers illegaal. Hij legde me uit dat hij al meerdere keren was aangehouden door de politie, dat zelfs zijn fiets al meerdere malen in beslag was genomen, maar dat de politie uiteindelijk nooit iets kon doen, omdat men niet kon bewijzen dat hij de persoon was geweest die de letters op de grond had gespoten. Daarnaast maakte hij gebruik van kalk en geen verf. Hierdoor kon de politie ook nooit hard maken dat het hier ging om graffiti, aangezien een goede regenbui alles zo weer van het asfalt deed verdwijnen, hiermee vrijwel geen verschil makend met een leuke krijttekening van een stel peuters.

Het interessante aan bovenstaande anekdote is het zichtbaar worden van mogelijke oplossingen voor de kritiek die ik in paragraaf 2.6 heb geuit. In het geval van de graffiti bike is namelijk geen sprake van een *frontale* opstelling tegenover Imperium. Zo'n frontale opstelling gaat namelijk uit van een rationeel verantwoorde actor die zelf beslist subversief of conform het systeem, zoals het Amerikaanse juridische systeem, te handelen. Echter, in dit voorbeeld brengt het nieuw gecreëerde ensemble van technologieën een nieuwe eigen *technologische intentionaliteit*⁷ met zich mee en onttrekt zich zodoende aan het Amerikaanse juridisch systeem. De subversiviteit moet in dit voorbeeld dan ook niet gezocht worden in het handelen of de actiebereidheid van de actor, maar eerder in het nieuw gecreëerde ensemble van technologie en gebruiker. Ik zal hierop uitgebreider terugkomen in paragraaf 3.2.

Tevens is er in dit voorbeeld ook geen sprake van een Menigte die zichzelf *automatisch* organiseert op basis van wat zij onderling gemeen heeft en zo in opstand komt, maar is het eerder zo dat Josh Kinberg juist de bemiddelende rol van technologie uitvergroot en actief gebruikt om op een subversievere en minder frontale wijze tot een uiting van kritiek en/of verzet te komen. Technologie wordt hier op een performatieve wijze ingezet om mensen bij elkaar te brengen en te helpen bij het uiten van hun ongenoegens. Er wordt niet louter voluntaristisch gebruik gemaakt van de mogelijkheden die een technologie uit zichzelf al biedt, maar er worden nieuwe relaties aangegaan en geschapen door een *actieve* gebruiker. Technologie kan op deze manier dus ook helpen bij het organiseren van kritiek en verzet.

Uit bovenstaande anekdote blijkt verder dat Josh Kinberg in staat is geweest te ontsnappen aan de disciplinerende krachten van het systeem, in dit geval het Amerikaans juridisch systeem, door bestaande technologieën andere rollen toe te dichten, andere verbindingen aan te laten gaan en andere associaties mee te geven. *Maar wat is hier nu eigenlijk aan de hand en hoe kunnen we dit proces filosofisch*

---

⁷ Een begrip van Don Ihde waarmee hij wil duiden “*dat technologieën een zekere gerichtheid kunnen hebben: ze geven zelf vorm aan de manier waarop ze worden gebruikt... Zo geeft een trein mede vorm aan de manier waarop het landschap voor mensen aanwezig is en bepaalt een telefoon mede hoe mensen met elkaar in relatie kunnen treden. Dingen zijn dus geen neutrale tusseninstanties tussen mensen en hun wereld, maar bemiddelen de relatie tussen beide op een actieve manier*” [Verbeek, 2000, p. 131]

duiden? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik eerst de ambiguïteit van technologie toelichten aan de hand van Don Ihde en zijn begrip van *multistabiliteit*.

3.1 MULTISTABILITEIT VAN TECHNOLOGIE

Om aan te tonen dat technologieën verschillende interpretaties en rollen toegewezen kunnen krijgen, zal ik allereerst de aandacht richten op de Amerikaanse filosoof Don Ihde. In tegenstelling tot traditionele techniekfilosofen probeert Don Ihde technologie niet te reïficeren tot *de* technologie (in zijn algemeenheid), maar probeert hij veeleer de rol te onderzoeken die *concrete technologieën* in onze cultuur spelen, om pas van daaruit tot meer algemene uitspraken over technologie te komen. Het bijzondere van Ihde is dat hij deze wending probeert te voltrekken binnen het fenomenologische perspectief op technologie. Om dit duidelijk te maken zal ik eerst een korte definitie geven van wat een ‘fenomenologische benadering’ inhoudt:

“Fenomenologie is een wijsgerige benaderingswijze die de klassieke, cartesiaanse dichotomie tussen lichaam en geest wil overwinnen. Tegenover deze dualistische werkelijkheidsopvatting stelt zij de idee dat geest en lichaam, subject en object, niet afzonderlijk gedacht kunnen worden, maar alleen in hun onderlinge betrokkenheid.”
[Verbeek, 2000, p.140]

3.1.1 Technische mediatie

Deze betrokkenheid van mensen op de wereld, de gerichtheid van mensen op de werkelijkheid waarin zij zich bevinden, wordt binnen de fenomenologie ‘*intentionaliteit*’ genoemd. Deze betrokkenheid is er tegen wil en dank, mensen kunnen niet anders. Mensen hebben geen rechtstreekse toegang tot ‘de werkelijkheid’, deze wordt namelijk altijd ontsloten binnen een bepaalde betekeniscontext. Wij kunnen ons niet in *de* wereld bevinden, want wij interpreteren de wereld altijd op *onze* manier. De dingen zijn wat ze zijn vanuit onze verhouding ertoe, net zoals wij zijn wat wij zijn vanuit onze verhouding tot de dingen. Er is dus sprake van wederzijdse constitutie, ook wel te bestempelen als relativisme. Dit idee staat tegenover het transcendentisme van de klassieke techniekfilosofie en probeert de concrete rol van technische artefacten in het bestaan van de mens te begrijpen.

Het kernbegrip in deze benadering is ‘*mediatie*’ of ‘*bemiddeling*’. Met dit begrip wordt een alternatief geboden voor een tweetal vaak voorkomende (mis-)opvattingen van techniek. Ten eerste is dat de opvatting dat techniek als een neutraal middel begrepen moet worden, dat door mensen ten goede of ten kwade kan worden ingezet; ten tweede de opvatting dat techniek niet neutraal is, maar een determinerende invloed heeft op onze samenleving en cultuur. Wanneer er in termen van mediatie over technische

artefacten wordt nagedacht, worden technologieën noch als determinerend, noch als neutraal gezien, maar als een bemiddelaar van de relatie tussen mensen en hun wereld, tussen mensen onderling en tussen mensen en technologie zelf.

“Dat betekent enerzijds dat technologieën mede vorm geven aan die relaties: mensen hebben alleen een bemiddeld contact met hun werkelijkheid en technologieën bieden een mogelijke vorm van bemiddeling. Anderzijds betekent dat, dat deze bemiddeling alleen kan optreden vanuit de manieren waarop er in specifieke contexten met technologieën wordt omgegaan. Bemiddeling is geen determinerende eigenschap van die technologieën zelf.” [Verbeek, 2000, p. 22]

Volgens Ihde bestaat techniek dus nooit ‘op zichzelf’, maar alleen gerelateerd aan mensen en daarmee dus ook aan cultuur, omdat het menselijk omgaan met techniek altijd in een culturele context staat. Ook hier wordt Ihde’s fenomenologische insteek duidelijk. Echter, deze meer radicale interpretatie van de fenomenologie, waarbij subject en object niet alleen in relatie staan tot elkaar, maar elkaar tevens constitueren, kan ‘postfenomenologisch’ genoemd worden:

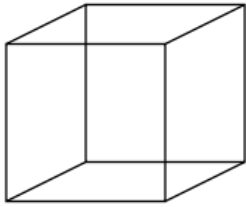
“Postfenomenologie kan gezien worden als een op de fenomenologie geënte benadering die de postmoderne afkeer van het bestaan van contextonafhankelijke waarheden en de radicale scheiding van subject en object deelt, maar niet wil vertalen in onverschillig relativisme. Vanuit postfenomenologisch perspectief kan de werkelijkheid niet restloos worden herleid tot interpretaties, taalspelen, contexten of andere eenheden van deconstructie. Daarmee zou de scheiding van subject en object alleen maar worden bevestigd, omdat alle gewicht dan naar de kant van de subjectiviteit wordt geschoven. Werkelijkheid komt tot stand in relaties, evenals de mensen die zich tot die werkelijkheid verhouden. Alleen in deze zin is postfenomenologie relativistisch: ze gaat uit van relaties.” [Verbeek, 2000, p. 129]

3.1.2 Multistabiliteit

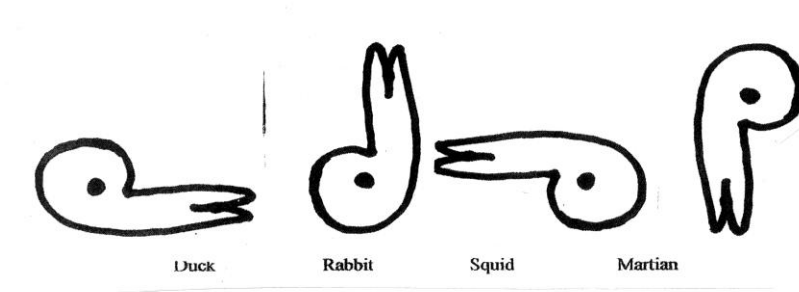
Net zoals technologie dus niet geïsoleerd begrepen kan worden, zo kan ook de menselijke cultuur niet geïsoleerd begrepen worden. In de verwevenheid van technologie en cultuur wordt niet alleen de technologie wat ze is, maar ook de cultuur en de mensen die met haar opereren. Dit inzicht impliceert dat technologieën geen ‘essentie’ hebben; ze worden pas wat ze zijn in het gebruik. Deze ambiguïteit van technologie duidt Ihde aan met de term *multistabiliteit*. Om dit begrip te verduidelijken gebruikt hij de zogenaamde Necker-kubus⁸ als voorbeeld:

---

⁸ De Necker-kubus is genoemd naar de Zwitserse kristallograaf Louis Necker, die er in 1832 voor het eerst afbeeldingen van publiceerde. Necker ontdekte in feite een geval waarin de perspectiefwerking ambigu is.

Als we naar dit linker plaatje kijken dan is het lastig te zeggen welke kant van de kubus zich aan de voorkant bevindt. Waar de ene persoon de kubus namelijk ziet met een rechterzijvlak, een bovenzvlak en een voorvlak naar ons toegekeerd in 'zuidwestelijke' richting', ziet een ander juist een kubus die met een linkerzijvlak, een ondervlak en een voorvlak in 'noordoostelijke' richting naar ons toe staat. Als we ons best doen om 'anders' te kijken, Ihde noemt dit een 'spontaneous gestalt switch' [Ihde, 1990 p. 145], kunnen we omschakelen tussen de twee kubussen. Ihde gaat echter verder dan Necker en ziet ook nog een derde mogelijkheid. We kunnen het plaatje namelijk ook tweedimensionaal interpreteren en er een soort insect met zes pootjes in zien, opgesloten in een zeshoekig web. Wie heeft namelijk gezegd dat we het plaatje uitsluitend als een kubus moeten opvatten? Misschien zal een bioloog wel eerder het insect zien. Het plaatje laat dus verschillende interpretaties toe. Een ander voorbeeld is deze door hem zelf getekende schets, die hij mij tijdens mijn stage in NY op SUNY aanreikte, enigszins voortbordurend op Wittgenstein's 'duck-rabbit'⁹:

In beide voorbeelden is dat wat het 'daadwerkelijk' voorstelt niet vastgelegd, het is op verschillende wijzen 'stabiel'. Iets soortgelijks is volgens Ihde aan de hand met de verhouding tussen cultuur, mens en technologie. Net zo min als dat de Necker-kubus een 'essentie' heeft, hebben technologieën een essentie. Technologieën worden pas iets in het concrete gebruik en dat gebruik staat in een persoonlijke en culturele context.

Om dit idee verder toe te lichten, werpt Don Ihde verschillende voorbeelden op, zoals sardineblikjes in Nieuw-Guinea, die daar door Australische goudzoekers werden achtergelaten en door de bevolking als sieraden op het voorhoofd werden gedragen. Maar ook de telefoon en de typemachine, die oorspronkelijk ontworpen waren om slechthorenden en blinden te helpen bij het horen en schrijven, werden al snel anders gedefinieerd in de context waarin ze functioneerden en werden snel herzien tot apparaten die voor iedereen zinvol waren. Ook het aan de telefoon gerelateerde SMS kan

⁹ Wittgenstein bracht een 'bi-stabiele' notie van de 'duck-rabbit' al in 1953 aan het daglicht in zijn boek 'Philosophische Untersuchungen'.

als voorbeeld dienen. Deze technologie werd oorspronkelijk geïntroduceerd als oplossing voor de zakenman die in vergadering zit, maar werd al snel overgenomen door andere gebruikers, vooral de jongeren, die er hun eigen draai aan gaven. En uiteindelijk mondde dat zelfs ook nog uit in een 'nieuwe' sms-taal¹⁰, waarin woorden door zowel letters als cijfers worden ge'typt', bijvoorbeeld wacht -> w8, for you -> 4 u etc.

Het is echter niet alleen technologie die betekenis krijgt in concreet gebruik, het omgekeerde gaat ook op. De multistabiele relatie van techniek en cultuur impliceert niet alleen dat artefacten in verschillende culturele contexten verschillende betekenissen kunnen hebben, maar ook dat dezelfde doeleinden op verschillende manieren technologisch gerealiseerd kunnen worden. Verschillende culturele contexten, verschillende 'manieren van zien', kunnen zo leiden tot de ontwikkeling van verschillende technologieën. Om dit te illustreren geeft Ihde als voorbeeld het verschil tussen de westerse en traditionele Polynesische navigatietechniek. De westerse navigatie was sterk materieel bemiddeld en mathematisch van aard, bijvoorbeeld door zich te oriënteren op kaart en kompas, terwijl de Polynesiërs zich oriënteerden door te letten op wolken, vogels en patronen in golven. Hoewel het navigatiesysteem van de Polynesiërs niet technologisch van aard was, zouden instrumenten wel degelijk een rol hierin kunnen spelen. Je zou bijvoorbeeld kunnen denken aan instrumenten waarmee door mist gekeken kan worden, die golfpatronen duidelijker zichtbaar maken etc. De culturele context van de Polynesiërs zou dan andere technologieën opleveren dan bijvoorbeeld het westerse kompas waarmee men zich op een kaart oriënteert. Menselijke doeleinden kunnen dus op verschillende manieren gerealiseerd worden, afhankelijk van de culturele context waarin ze een rol spelen.

Hiermee lijken we aangekomen bij de stelling dat technologie neutraal is. Immers, als de culturele context bepaalt wat een technologie 'is', lijkt daar uit te volgen dat die technologie zelf een zekere onverschilligheid heeft ten aanzien van wat ze 'is'. Echter, Ihde vindt dit een onjuiste voorstelling van zaken. Volgens hem is technologie niet onverschillig, maar heeft ze een zekere '*technologische intentionaliteit*'. Hiermee bedoelt hij dat technologieën, omdat ze een raamwerk voor menselijke ervaring verschaffen, een zekere invloed op deze ervaring kunnen hebben. Deze invloed heeft niet het karakter van determinisme, maar veeleer van een 'uitnodiging', een 'neiging'. Technologieën vragen als het ware om een bepaalde wijze van omgaan ermee, ze hebben een 'intentie' met hun gebruikers.

Deze technologische intentionaliteit heeft voornamelijk betrekking op individuele mens-techniek relaties. Echter, ook op cultureel niveau is volgens Ihde sprake van een

---

¹⁰ Voor meer en veel uitgebreidere informatie hierover: <http://www.sms-taal.nl>

intentionaliteit, een zogenaamde ‘culturele intentionaliteit’. Hij illustreert deze door twee karaktertrekken van de technologische leefwereld te geven: *‘pluriculturality’* en de ‘decisional burden’ [Technology and the Lifeworld, p. 164 – 184]. Met pluriculturaliteit doelt hij met name op de uitwisseling tussen culturen, die door allerlei globaliseringsprocessen en de daarbij horende technologieën, op grote schaal is mogelijk gemaakt. Er is geen sprake van een ‘multi-culturalisme’, waarbij verschillende culturen naast en los van elkaar bestaan, maar er treedt echt een uitwisseling van cultuur op waarbij verschillende culturen tegelijkertijd en onderling verstrengeld een rol spelen in onze leefwereld. De andere belangrijke culturele verandering die technologische ontwikkelingen veroorzaakt hebben, noemt hij de ‘zware beslissingsdruk’ die is ontstaan omdat technologieën steeds meer keuzemogelijkheden verschaffen. Er worden steeds nieuwe keuzemomenten gecreëerd door technologische ontwikkelingen en aan die keuzes kunnen we niet ontkomen. Peter-Paul Verbeek vat deze optredende contingentie op de volgende manier samen:

“Het wordt steeds minder vanzelfsprekend dat de dingen zijn zoals ze zijn, omdat steeds meer zaken die vroeger vanzelfsprekend waren door technologische ontwikkelingen beheersbaar of in ieder geval beïnvloedbaar geworden zijn.” [Van Stoommachine tot Cyborg, p. 155]

De hiervoor behandelde begrippen technische mediatie en multistabiliteit van technologie kunnen gebruikt worden om inzicht te verschaffen in hoe technologieën verschillende rollen kunnen krijgen toegewezen en de ervaring van mensen kunnen bemiddelen. Door de verscheidenheid aan domesticaties van specifieke technieken blijft genoeg ruimte voor het bestaan en ontstaan van verschillende interpretaties van deze technieken en de werkelijkheidsontsluitingen die daardoor worden mogelijk gemaakt. In het voorbeeld van de ‘dot-matrix bike’ is dit ook aan de hand. De fiets, laptop en spuitbussen worden als het ware gecombineerd tot een nieuw ensemble van technologie en gebruiker met een nieuwe eigen intentionaliteit. Op deze wijze maakt het geheel van technologie en gebruiker een transgressie door en worden de multistabiele eigenschappen duidelijk. Deze gedachte maakt het aannemelijk dat vanuit technologie niet alleen een controlerende of determinerende invloed uitgaat, maar dat technologie ook een mogelijkheid biedt om te ontsnappen aan de controlerende krachten die er vanuit gaan. Hiermee rijst de volgende vraag: *in hoeverre schuilt in de multistabiliteit van technologie een mogelijkheid tot verzet tegen een zo groot en machtig concept als Imperium?* Om hier een antwoord op te kunnen vinden, zal ik mij nu eerst richten tot een andere hedendaagse techniekfilosoof, namelijk Bruno Latour, die met zijn *actor-netwerktheorie* een begrippenkader toevoegt aan de postfenomenologie van Ihde om het *netwerk van relaties* beter te begrijpen.

3.2 ACTOR-NETWERKTHEORIE

De twee meest elementaire begrippen waar Latour gebruik van maakt, zijn ‘actor’ en ‘netwerk’. Alhoewel, het begrip ‘actor’ veronderstelt dat degene die handelt een mens is, en om de potentieel handelende eigenschappen van technologieën niet te verwaarlozen, spreekt Latour dan ook liever van ‘actanten’ in plaats van ‘actoren’. Actanten kunnen zowel mensen als dingen zijn en mogen niet opgevat worden als vaststaande entiteiten die verbindingen met elkaar aangaan. Het is pas *in* die verbindingen dat zij tot actant worden: “...ze zijn ‘emergent’ binnen de netwerken die ertussen bestaan. Als dat niet zo was, zouden ze al een voorgegeven ‘essentie’ hebben en juist het bestaan van die essenties ontkent Latour” [Verbeek, 2000, p. 166].

Net als Ihde maakt Latour de vermenging van object en subject op conceptueel niveau zichtbaar met het begrip ‘technische mediatie’. Hij doet dit echter op een andere manier dan Ihde. Waar Ihde vooral laat zien hoe artefacten mede vorm geven aan de *ervaring* van mensen, toont Latour aan dat ook het *handelen* technisch gemedieerd kan worden. Hiermee wil hij zeggen dat technologie niet eenvoudigweg een ‘intermediair’ is, een neutrale ‘tussenschakel’, maar een *mediator* die actief bijdraagt aan de manier waarop een doel wordt verwezenlijkt. Latour probeert deze mediërende rol van technologie te verduidelijken door vier betekenissen van ‘mediatie’ te geven: ‘translatie’, ‘compositie’, ‘omkeerbare blackboxing’ en ‘delegatie’. Ook deze vier begrippen zal ik proberen toe te lichten aan de hand van het voorbeeld van de ‘dot-matrix bike’.

Translatie

Wanneer een technologie medieert, maakt deze volgens Latour een ‘*translatie*’ van een ‘handelingsprogramma’ mogelijk. Ik zal dit ook proberen toe te lichten aan de hand van het voorbeeld van de ‘dot-matrix bike’. Stel iemand is het niet eens met de manier waarop George W. Bush zijn beleid uitvoert en wil dit uiten. Echter, een persoonlijke ontmoeting is meestal niet mogelijk en openlijke demonstraties op straat worden vaak verboden. Zijn handelingsprogramma – de ‘intentie’ om kritiek te uiten – wordt hierdoor verstoord. Deze persoon (‘actant 1’) kan echter een relatie aangaan met bijvoorbeeld de ‘dot-matrix bike’ (‘actant 2’). Deze fiets medieert dan vanuit zijn eigen handelingsprogramma – de ‘functie’ om kalk op straat te spuiten – het handelingsprogramma van de betreffende persoon. Er ontstaat zo een nieuwe actant (‘actant 1 + actant 2’), met een nieuw, getransleerd programma: het uiten van kritiek door deze met kalk op straat te spuiten. Het oorspronkelijke handelingsprogramma is in de technische mediatie dus ‘vertaald’ tot een nieuw handelingsprogramma. Zowel de fiets als de persoon veranderen in de gemedieerde situatie: de persoon met fiets is een ander dan zonder, maar ook de fiets met de persoon is anders dan zonder. Geen van beide heeft hier een ‘essentie’, maar in de verbindingen die ze met elkaar aangaan, veranderen ze.

Compositie

Mediatie bestaat dus in het mogelijk maken van een nieuw handelingsprogramma doordat verschillende actanten, zowel mensen als niet-mensen, relaties met elkaar aangaan. Er is dus altijd sprake van relaties tussen meerdere actanten die gezamenlijk de handeling verrichten. Dit houdt in dat de verantwoordelijkheid voor de handeling ook over alle actanten verdeeld wordt. In dit geval kunnen we dan spreken van een 'gedistribueerd actorschap'. Latour duidt deze samengesteldheid van het actorschap met de term '*compositie*': handelen is dus niet eenvoudigweg een eigenschap van mensen, maar een aaneenschakeling van actanten. In het voorbeeld van de dot-matrix bike is het dan ook niet de persoon die kritiek uit door graffiti te spuiten, maar de persoon *plus* de fiets.

Het interessante hiervan is dat door meerdere actanten aaneen te schakelen, of in terminologie van Latour, met elkaar te *associëren*, het mogelijk wordt om tot een translatie van het originele handelingsprogramma te komen. De subversiviteit moet in het geval van de 'dot-matrix bike' namelijk niet meer alleen gezocht worden in de actiebereidheid van de persoon die kritiek wil uiten, maar juist in de nieuwe samenstelling van verschillende technologieën en de gebruiker. En het is op deze wijze dat ontsnapt kan worden aan het Amerikaans juridisch systeem. Dit systeem is namelijk gebaseerd op het vrije actorschap, waarin het bewust handelen van een actor danwel persoon centraal staat. Echter, in het geval van de dot-matrix bike is er sprake van een gedistribueerd actorschap door de invoeging van meerdere nieuwe actanten, waardoor de handeling van het spuiten zich onttrekt aan het juridisch systeem, in dit geval het dominante Westerse model van ethiek, politiek en recht. Deze lange keten van actanten is een ander model dan dat van het vrije actorschap en daarom is het bestaande juridisch systeem niet meer toereikend om hierop te reageren. De actor is nu zijn unieke plaats kwijt geraakt, kan hier daarom ook niet meer op aangesproken worden, en wordt nu mede vorm gegeven door de relaties die hij aangaat met technologie.

Omkeerbare blackboxing

Mediatie bestaat dus in de vermenging van mensen en niet-mensen, echter deze vermenging blijft doorgaans verborgen in een zogenaamde zwarte doos, een blackbox. 'Blackboxing' is volgens Latour een proces waarin het netwerk van relaties dat bijdraagt aan een entiteit onzichtbaar wordt gemaakt. Als voorbeeld geeft hij de overheadprojector. Tijdens een presentatie is de projector volgens Latour aanwezig als 'intermediair', wordt hij geheel bepaald door zijn functie en wordt hij zodoende niet eens opgemerkt. Echter, wanneer de projector plotseling kapot gaat, worden we ineens herinnerd aan zijn bestaan. Het netwerk van relaties waarvan hij deel uitmaakt, wordt

nu wel zichtbaar: andere actanten die in het netwerk aanwezig zijn, zoals reparateurs, gloeilampen, schroeven etc., treden dan namelijk ineens op de voorgrond. Deze entiteiten waren tot die tijd onopgemerkt aanwezig in de zwarte doos van de projector. Met zijn concept van ‘omkeerbare blackboxing’ wil Latour duidelijk maken dat de vermenging van mensen en niet-mensen doorgaans aan het zicht onttrokken wordt, maar desalniettemin ook zichtbaar gemaakt kan worden. En juist door dit zichtbaar maken van alle verschillende actanten die een rol spelen, kunnen we beter inzicht verkrijgen in hoe relaties tussen mensen en niet-mensen tot stand komen en bestendig worden.

Artefacten zijn namelijk meer dan alleen vervullers van functies. In hun functioneren zijn zij op een specifieke manier aanwezig voor mensen. Ze duiken onder in de relatie tussen mensen en hun wereld en vanuit deze ‘ondergedoken’ positie geven ze vervolgens actief vorm aan die relatie. Daarbij transformeren ze ervaringen en transleren ze handelingen. Zo geven ze mede vorm aan de manier waarop mensen in hun wereld aanwezig zijn en de wereld voor mensen aanwezig is. En als we hier invloed op willen uitoefenen, dan is het allereerst van wezenlijk belang om ons bewust te zijn van deze onzichtbare betrokkenheid van mensen, dingen en wereld op elkaar. En het is precies dit proces van ‘bewust maken’ dat Josh Kinberg, overigens net als andere uitvoerders van zogenaamde ‘tactische media’¹¹ initiatieven, probeert te bereiken met zijn ‘dot-matrix bike’. Door een nieuw ‘netwerk van actanten’ op te stellen – in dit geval de combinatie van fiets, laptop, spuitbussen, computerserver etc. – is hij in staat om mensen een alternatieve manier te bieden waarop zij in hun wereld aanwezig kunnen zijn en kritiek kunnen leveren. Hierdoor kunnen zij zich meer bewust worden van de relaties die normaliter onzichtbaar zijn. Sterker nog, via zijn nieuw gecreëerde ensemble van actanten is hij ook in staat om verantwoordelijkheid te distribueren en zodoende te ontsnappen aan het juridisch systeem. In de volgende paragraaf zullen we zien hoe een andere Amerikaanse filosoof, Andrew Feenberg, de mogelijkheid te ontsnappen aan controlerende eigenschappen van een heersend systeem nog verder uitwerkt.

Delegatie en scripts

Het vierde en laatste aspect van mediatie noemt Latour ‘*delegatie*’ en hij legt dit uit aan de hand van een verkeersdrempel. De verkeersdrempel zorgt ervoor dat autobestuurders langzamer gaan rijden. Dit doen ze niet vanuit de gedachte om spelende kinderen te sparen, maar eerder vanuit de gedachte om hun schokbrekers te beschermen. Zij passen hun gedrag dus aan door de mediatie van de drempel. Het interessante hier is nu dat er niet alleen sprake is van een verandering in handelingsprogramma, maar ook in het *materiaal van uitdrukking* waardoor die programma’s veranderd worden. De autobestuurder gaat immers niet langzamer rijden

---

¹¹ Tactische media initiatieven zullen uitgebreider behandeld worden in hoofdstuk 4.

door een teken (een verkeersbord) of een waarschuwing (van een agent), maar dit gebod wordt nu als het ware *gedelegeerd* aan de materie van de drempel. Ingenieurs hebben hun handelingsprogramma (het langzaam rijden) zodoende als het ware 'ingeschreven' in het beton van de drempel.

“Door hun handelingsprogramma in te schrijven in een stuk beton, wordt de taak van een verkeersbord of een agent, namelijk ervoor te zorgen dat er niet te hard gereden wordt, *gedelegeerd* aan een verkeersdrempel. Delegatie dient hierbij begrepen te worden als een shift, een 'verplaatsing' of 'verschuiving'.... Noch de agent die anders toezicht moest houden, noch het verkeersbord dat chauffeurs anders zou verbieden hard te rijden, noch de ingenieur die de drempel heeft ontworpen staat nog op het toneel als de drempel er eenmaal ligt. Delegatie maakt een curieuze combinatie van aan- en afwezigheid mogelijk: een handeling van een *afwezige* actor heeft *hier en nu* invloed op mensen” [Verbeek, 2000, p. 178]

Technologieën kunnen op deze manier dus impliciete handleidingen bevatten en zodoende bepaalde handelingen voorschrijven. Ze geven op deze wijze mede vorm aan het gebruik dat ervan gemaakt wordt en definiëren tegelijkertijd actoren en relaties tussen actoren. Tevens verdelen ze verantwoordelijkheden en competenties tussen mensen en dingen. Dit programma van handelingen waar een artefact om kan vragen, noemt Latour het *script* van technologie. Een ontwerper van een artefact kan zo dus uitgaan van een *ingeschreven* gebruiker aan wie eigenschappen en gedrag kunnen worden *voorgescreven*. Dit hoeft echter niet te betekenen dat het artefact ook altijd volledig zijn zin krijgt. Gebruikers moeten de inscripties nog altijd *onderschrijven*. Ze kunnen het artefact namelijk ook gewoon links laten liggen, of het selectief gebruiken zoals Ihde ook al liet zien met zijn begrip van multistabiliteit. Maar het is vaak wel mogelijk te anticiperen op het gedrag van gebruikers en zodoende van tevoren al rekening te houden met bepaalde groepen gebruikers die bepaalde eigenschappen hebben.

Dat deze vier aspecten van mediatie, zoals ze door Latour zijn opgesteld, nauw met elkaar samenhangen moge duidelijk zijn. In het geval van de 'dot-matrix bike' kan deze samenhang als volgt geformuleerd worden: de activist, of de persoon die kritiek wil uiten, is een verbinding aangegaan met de 'dot-matrix bike' (compositie) - die op zijn beurt ook weer een nieuwe compositie is van verschillende actanten - en heeft zodoende alles wat nodig is om zijn doel te bereiken overgedragen aan de 'dot-matrix bike' (delegatie). De samengestelde dot-matrix bike, inclusief de berijder (Josh) als een van de actanten, kan het vervolgens alleen af (blackboxing), en het ensemble zorgt ervoor dat het handelingsprogramma van de persoon die kritiek uit verandert van 'fysiek demonstreren op straat' tot 'anoniem kalk spuiten op de stoep' (translatie). Technologie

heeft hier dus geleid tot een minder antagonistische vorm van protest en dat is precies waar ik in deze scriptie naar op zoek ben.

Het zijn vooral dit soort initiatieven als de dot-matrix bike, waarin de initiatiefnemers zich bewust lijken van de constructieve relaties die bestaan tussen technologie, cultuur en haar gebruikers. In plaats van media en andere communicatietechnologieën uitsluitend op een voluntaristische manier te ‘gebruiken’ - zoals H&N laten zien in hun voorbeeld van hoe de Zapatistas internet en andere technologieën gebruiken om hun boodschap te verspreiden en een groter draagvlak te creëren -, zetten zij media en communicatietechnologieën juist ‘actief’ in, op een performatieve wijze. Door technologieën op een andere manier in te zetten dan de hegemonie van Imperium voorschrijft, door ze andere associaties mee te geven, de keten van actanten uit te breiden, het actorschap en bijbehorende verantwoordelijkheid te distribueren, trachten ze bewustwording te creëren en lijken ze tegelijkertijd op subversieve wijze ook een tegenkracht te kunnen bieden aan de machtige positie van Imperium.

Om deze mogelijkheid van technologie - om op subtiele en/of subversieve wijze weerstand te bieden - nog verder filosofisch te duiden, zal ik in de volgende paragraaf enkele concepten van de Amerikaanse filosoof Andrew Feenberg behandelen. Waar Ihde namelijk met zijn multistabiliteit vooral aandacht heeft voor de mediërende rol die technologie speelt in de *ervaring* van mens-techniek relaties, Latour zich vooral richt op het *handelen* dat ook gemedieerd wordt door technologie, gaat Feenberg nog een stap verder door via technologie mogelijkheden te zien tot een radicaal andere en betere samenleving te komen.

3.3 FEENBERGS HOOP

Net als Ihde en Latour, ziet Feenberg ook een pluraliteit aan technologische ontwikkelingen en mogelijkheden ontstaan in de huidige samenleving. Het interessante aan Feenbergs theorie echter, in aanvulling op die van Ihde en Latour, is de diepe wens die hij koestert om via technologie tot een radicaal andere en betere samenleving te komen. Waar Feenberg in zijn oudere geschriften, zoals “Critical Theory of Technology” - waarin voornamelijk alleen orthodox-marxistische teksten schijnen te tellen en hij zodoende weinig aandacht heeft voor de diversiteit van de mondiale samenleving - nog vooral uitgaat van een binair schema van kapitalisme versus socialisme, heeft hij in zijn latere werk veel meer oog voor een meer empirisch georiënteerde wijsbegeerte van de techniek. Door dit binaire perspectief te laten varen, wordt het onderscheid tussen verschillende concrete technologische ontwikkelingen en de mogelijkheden die zij binnen het kapitalisme mogelijk maken, duidelijker. In ‘Alternative Modernity’ [1995] neemt Feenberg dan ook afstand van zijn tweevoudige schema en laat hij zien dat er in

de mondiale technologische cultuur meerdere en heel verschillende specifieke technologische culturen naast elkaar kunnen bestaan. Door zijn ideeën meer empirisch te concretiseren, laat hij zijn eerder aangehangen socialistische alternatief voor de gangbare, beperkte, kapitalistische technologische vorm van moderniteit uitwaaiëren in een veelheid aan alternatieve moderniteiten. Dergelijke concretisering, zoals bijvoorbeeld ook de tactische media initiatieven die in het volgende hoofdstuk zullen worden besproken, kunnen deze theorie ondersteunen. Om beter grip te kunnen krijgen op de filosofie van Feenberg is een nadere uitwerking van een drietal concepten die hij gebruikt, gewenst. Ik zal daarom eerst zijn ideeën van ‘*alternatieve moderniteiten*’ en de ‘*technische code*’ uitwerken, om vervolgens in de derde paragraaf in zijn concept van ‘*subversieve rationalisering*’ een praktische mogelijkheid voor de Menigte te zien om op technologisch gemedieerde wijze subversief verzet te bieden tegen Empire.

3.3.1 Alternatieve moderniteiten

Net zoals Ihde het multistabiele karakter van technologie benadrukt, zo ziet ook Feenberg kansen voor gebruikers om in een technologische cultuur steeds over mogelijkheden te beschikken technologieën voortdurend te herinterpreteren en te herontwerpen. Feenberg tracht aan het vraagstuk omtrent de autonomie van techniek echter een constructieve wending mee te geven door, in plaats van de algemeen veronderstelde nivellerende en diversificerende uitwerking van globaliseringsprocessen, ook nog een derde mogelijkheid te zien. Hij erkent dat de introductie en evolutie van de westerse natuurwetenschap en techniek traditionele culturen fundamenteel kunnen veranderen, maar is ook van mening dat de betreffende samenleving een eigen soort moderniteit, waarin het eigen culturele verleden een grote rol blijft spelen, vorm kan geven. De steeds globaler wordende technologische cultuur is, net zoals bij Ihde, ook volgens Feenberg pluralistisch van aard, maar dat dan niet vanwege de grote variëteit van veel tradities, maar juist vanwege de gedachte van veel verschillende experimenten in moderniteit. Om deze gedachte te ondersteunen, kan de metafoer van het Go-spel, die Feenberg in hoofdstuk 9 van ‘*Alternative Modernity*’ [1995] uitwerkt, niet ontbreken.

Go-spel als metafoer

Uitgangspunt van Feenbergs beschouwing, dat hij beschrijft aan de hand van Kawabata’s verhaal¹², is dat het Japanse ‘Go’ als bordspel begrepen kan worden als een autonoom gebied met een eigen formele logica. Dit is een belangrijk uitgangspunt voor het maken van zijn uiteindelijke statement. De ambiguïteit, die bij het normale leven en taalgebruik hoort, is namelijk door regels en kwantitatieve criteria uitgeschakeld.

---

¹² De Japanse (roman)schrijver Yasunari Kawabata. Als jonge reporter versloeg hij in 1938 de, door zijn krant gesponsorde, kampioenswedstrijd van het spel GO tussen de ‘Meester’ Honnimbo Shusai en de jonge uitdager Otake.

Bovendien zijn de spelers binnen het spel aan elkaar gelijk. Er wordt dus geabstraheerd van alle culturen en symbolische verschillen. Feenberg stelt dat het Go-spel in veel opzichten lijkt op de moderne wetenschappelijke en technische rationaliteit, op de moderne rationele instituties zoals Max Weber die beschrijft in 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism' (1958)¹³. Volgens Weber wordt de moderniteit gekarakteriseerd door de toenemende rol van calculaties en controle in het sociale leven en hij noemt dit proces *rationalisering*. Ik zal op deze term terugkomen in paragraaf 3.3.3.

Dit proces van rationalisering is vergelijkbaar met hoe H&N het ontstaan van Imperium zien opkomen. Moderne instituties zoals economische markten, de rechtsstaat en wetenschappelijk onderzoek kennen dezelfde kenmerken als het Go-spel zoals de afwezigheid van ambiguïteit, het bestaan van eenduidige regels en de formele gelijkstelling van mensen. In de Westerse wetenschap staat het bijvoorbeeld een jonge onderzoeker met nog weinig naam volledig vrij om de theorie van een gerenommeerd wetenschapper te bekritisieren. Hij hoeft zich geen zorgen te maken over zijn commentaar op het onderzoek van een wetenschapper die in aanzien ver boven hem staat. Integendeel, heeft hij het bij het juiste eind dan zal scherpzinnigheid worden geprezen. In het dagelijkse leven zijn zij misschien niet elkaars gelijken, als beoefenaars van de wetenschap zijn zij dat wel. De rationele werkelijkheid die het Go-spel schept, kan op deze wijze vergeleken worden met de moderne Westerse cultuur, en in die zin kan het Go-spel gezien worden als een metafoor voor de mondiale technologische cultuur, zoals Imperium, waarvan Feenberg probeert de pluralistische aard bloot te leggen.

Wat Feenberg namelijk wil bereiken met het opbrengen van het Go-spel als metafoor, is het zichtbaar maken dat de formele rationaliteit steeds op verschillende manieren een historische, culturele en maatschappelijke lading mee kan krijgen. Hij doet dit door de strijd tussen de oude Meester en de jonge uitdager nader te bestuderen. Beide spelers komen vanuit een andere ervaringsachtergrond het spel in: De oude Meester speelt het spel, in overeenstemming met de traditionele Japanse cultuur van het Zenboeddhisme, als het doorlopen van een 'levensweg' en tracht tegelijkertijd in de strijd met de tegenstander een kunstwerk op het bord tot stand te brengen. Bij de jonge speler daarentegen, op te vatten als incarnatie van de moderne Japanse benadering, lijkt het alleen om het winnen of verliezen te draaien.

"The novel shows us two alternative ways of playing Go constructed around different formal dimensions of the game. Both ways aim at victory but under different aspects. The Western emphasis on equality stems from the equivalence of 'sides' in the game, which

---

¹³ <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/WEBER/cover.html>

does indeed conflict with traditional deference. But the Japanese concern with aesthetics is not opposed to the formal rationality of the game; it realizes another immanent dimension of it, the essential dependence of the players exemplified in the thrust and parry for struggle. The aesthetic values that predominate in traditional Japanese play are thus not extrinsic to the essence of the game but rather represent dimensions of it that only appear clearly in a non-Western context.” [Alternative Modernity, p. 218]

De spanning tussen beide speelstijlen bereikt een dramatisch hoogtepunt als Otake, de jonge speler, in de laatste fase van de wedstrijd, een zet afgeeft op een randveld. De zet wordt door de Meester een Go-speler ‘onwaardig’ geacht. De Meester had de partij als een kunstwerk opgebouwd en ziet dit geruïneerd worden door de ongevoeligheid daarvoor van zijn tegenspeler. De agressie waarmee de Meester vervolgens doorspeelt, laat hem zijn concentratie verliezen en een slechte zet doen. Hierdoor verliest hij het spel uiteindelijk van zijn jonge uitdager. Otakes tactiek wordt door de jongere spelers echter als legitiem ervaren. Hij heeft tenslotte geen enkele formele regel overtreden en hij blijkt succes te hebben. Feenberg wil hiermee aangeven dat de veranderende maatschappelijke context in Japan ook de manier waarop het Go-spel wordt gespeeld, kan veranderen. Ondanks de volstrekt formele regels is dit kennelijk dus niet contextvrij. Otakes afgegeven zet kan op veel verschillende wijzen – historisch, esthetisch en maatschappelijk – worden geïnterpreteerd, volgens Feenberg net zoals een technisch artefact of een wetenschappelijk feit. Hij ziet het voorbeeld van deze Go-wedstrijd dan ook als een model voor het denken over *alternatieve moderniteiten*:

“Japan is a very good test case because it combines a very alien culture and a very familiar technology and institutional framework. Technologies, markets, and democratic voting, as rational systems, resemble the game of Go: they too can be practiced differently in different cultural settings. In this context, Japanese culture is not an irrational intrusion but rather emphasizes different aspects of technical rationality which includes self-realization and aesthetics as well as the narrow pursuit of success ethnocentrically identified with it in the West.” [Alternative Modernity, p. 219]

Feenberg ontleent aan deze vergelijking van het Go-spel met technologie en moderniteit de conclusie dat er verschillende alternatieve moderniteiten mogelijk zijn. De universalistische pretentie van bijvoorbeeld de westerse cultuur is volgens hem dus een valse. Hoogstens kunnen we spreken van een ‘*praktische universaliteit*’ (denk hierbij ook aan Ihde’s *intentionaliteit* van technologie die hier mede verantwoordelijk voor is). In de praktijk blijken de huidige maatschappijen geen van allen buiten bepaalde technische verworvenheden te kunnen. Dat geldt ook meer en meer voor deelname aan het wereldwijde telematica- en transportnetwerk. Echter, binnen dit soort praktische universaliteit, is wel een multiculturele technologie mogelijk. En hierdoor zou dus een

heel andere toekomst kunnen worden voorbereid, die afwijkt van de projecties zoals die door een heersende technologische cultuur als Imperium worden gemaakt:

“Technological creativity is a form of imaginative play with alternate worlds and ways of being. A multicultural politics of technology is possible; it would pursue elegant designs that reconcile several worlds in each device and system. To the extent that this strategy is successful, it prepares a very different future from the one projected by social theory up to now. In that future, technology is not a particular value one must choose for or against, but a challenge to evolve and multiply worlds without end.” [Alternative Modernity, p. 232]

Feenberg ziet dus kansen te ontsnappen aan de controlerende krachten die uit kunnen gaan van een heersend (technologisch) systeem door vanuit de eigen (culturele) achtergrond andere relaties aan te gaan met de technologieën die dit systeem opspannen. Zijn begrip van de ‘technische code’ kan helpen dit idee nog verder verduidelijken.

3.3.2 Technische code

In zijn paper ‘Subversive rationalization: technology, power and democracy’ [1992], stelt Feenberg dat het vertrouwen in vooruitgang, voor generaties lang, steunde op twee breed gedragen veronderstellingen, namelijk dat technische noodzakelijkheid het ontwikkelingstraject dicteert, en dat het najagen van efficiëntie de basis verschaft voor de identificatie van dit traject. Zijn idee van een ‘technische code’ verheldert deze visie:

“Technical design is not neutral, but is normatively biased through delegations that favor the hegemonic interests. These most general delegations form a background of unexamined cultural assumptions literally designed in the technology itself. I call these assumptions the “*technical code*” of the society.” [Feenberg 1995, p. 87].

In de technische code gaan technische eisen, efficiency bijvoorbeeld, onontwaarbaar samen met heersende normen en waarden. Technische normen zijn dus niet context-onafhankelijk, maar zijn juist vaak tot stand gekomen via maatschappelijke strijd en beïnvloeding. Alleen is de ingenieur zich achteraf helaas nauwelijks nog bewust van deze maatschappelijke bepaaldheid van zijn ‘intern’ technische normen. Deze is namelijk zo vanzelfsprekend geworden dat zij niet meer opvalt. Hans Achterhuis haalt in zijn boek ‘Van Stoommachine tot Cyborg’ (1997) een voorbeeld aan dat Feenberg al in 1982 uitwerkte, namelijk de afschaffing van de kinderarbeid in de vorige eeuw. Aanvankelijk was hier veel verzet tegen op grond van zowel economische als technologische efficiëntieoverwegingen. Het efficiëntieverlies dat zou optreden als kinderarbeid verboden zou worden, zou economisch desastreuze gevolgen hebben. Dit

bleek uiteindelijk zeer mee te vallen; het omgekeerde, efficiëntiewinst, bleek zelfs gerealiseerd te kunnen worden. Er moesten echter wel de nodige technologische veranderingen aangebracht worden om dit laatste mogelijk te maken.

“Feenberg’s argument luidt nu dat het vandaag de dag vanzelfsprekend is dat bij het efficiënt ontwerpen van machines en werktuigen niemand op grond van zogenaamde technische criteria overweegt met het werken van jeugdige kinderen rekening te houden. De maatschappelijke norm die kinderarbeid uitsluit, is volledig in het ontwerpproces geïnternaliseerd. Het aanvankelijke protest van de deskundigen die vonden dat maatschappelijke criteria niet met technische eisen moesten interfereren, is vergeten.” [Achterhuis, 1997].

Feenberg probeert met zijn uitwerking van het idee van de ‘technische code’ - waarin zichtbaar wordt dat de technologie een door de heersende klasse bepaalde hegemoniale inhoud heeft – het doemdenken over technologie te doorbreken. Door middel van een kritische opstelling ertegen of door toepassing van een *andere* technologie zou de ‘slechte’ heersende code kunnen worden afgelost. Gebruikers kunnen aan een opgelegde technische code namelijk ontsnappen of kunnen deze veranderen door het ontwerpproces van een techniek, zelfs na zijn maatschappelijke introductie, in belangrijke mate bij te sturen.

3.3.3 Subversieve rationalisering

Feenberg heeft dus hoop en concludeert dat de mens zich kan ontworstelen aan een ‘niet gewenste’ technische code door de sociale constructie van technologie onder ogen te zien en er niet alleen op een voluntaristische wijze, maar juist *actief* mee om te gaan of zelfs in te grijpen. Om dit idee nog meer kracht bij te zetten, komt hij in ‘*Escaping the Iron Cage, or, Subversive Rationalization and Democratic Theory*’ [1998] met een aanvulling op Webers theorie van *rationalisering*. Volgens Weber wordt moderniteit gekarakteriseerd door de toenemende rol van calculatie en controle in het sociale leven, een trend die leidt tot, wat hij noemt, een ‘ijzeren kooi’. Het moderniseringsproces lijkt namelijk een uniforme en homogene rationalisering met zich mee te brengen:

“Human beings enslaved by a rational order have become mere cogs in the social machinery, objects of technical control in much the same way as raw materials and the natural environment. While this view is overdrawn, it is true that as more and more of social life is structured by technically mediated organizations such as corporations, state agencies, and medical institutions, the technical hierarchy is increasingly identified with the social and political hierarchy.” [Feenberg, 1998]

Feenberg is van mening dat het mogelijk is te ontsnappen uit deze ijzeren kooi door allereerst uit te gaan van het idee dat er geen vooraf vaststaande correlatie is tussen technologische vooruitgang en de distributie van sociale macht. Als we hiervan uitgaan dan moeten er in het gebruik van technologie dus ook mogelijkheden aanwezig zijn tot het rationaliseren van maatschappijen die controle democratiseren in plaats van centraliseren. Dit in tegenstelling tot de ideeën van de ‘oude’ Foucault die veelvuldig door H&N worden aangehaald; zij beschrijven Imperium namelijk vooral als een systeem waar, door de veronderstelde eendimensionaliteit van technologie en het panoptisch mechanisme dat daar vanuit gaat, geen ontsnappen mogelijk lijkt anders dan door een antagonistische, frontale opstelling. De mogelijkheid die technologie kan bieden voor alternatieve ontwikkelingen met verschillende sociale consequenties, noemt Feenberg haar ‘ambivalentie’. Deze ambivalentie van technologie vat hij samen in de volgende twee principes:

1. Conservatie van hiërarchie: Sociale hiërarchie kan in het algemeen bewaard en gereproduceerd worden als nieuwe technologieën geïntroduceerd worden. Dit principe verklaart de continuïteit van macht in kapitalistische maatschappijen zoals bijvoorbeeld het door H&N geschetste Imperium. Deze continuïteit werd voornamelijk mogelijk gemaakt door technocratische strategieën van modernisering, ondanks de vele technische veranderingen.

2. Subversieve rationalisering: Nieuwe technologieën kunnen ook gebruikt worden de bestaande sociale hiërarchie te ondermijnen of te dwingen behoeftes na te komen die eerder genegeerd werden. Dit principe verklaart de technische initiatieven die vaak gepaard gaan met de activiteiten die door kritisch sociale bewegingen ondernomen worden. De zogenaamde tactische media initiatieven die ik in hoofdstuk 4 zal toelichten, zijn hier uitgesproken voorbeelden van.

In hetzelfde artikel modelleert Feenberg vervolgens, in overeenstemming met zijn metafoor van het Go-spel, zowel economische macht als techniekontwikkeling als *spel*. Dominante actoren, degenen met economische en technologische macht, kunnen met hun strategieën het spel constitueren. Succesvolle spelers vergaren macht over hun tegenspeler, aangevuld met macht over het spel zelf. Echter, zwakke maar behendige spelers kunnen in de marge opereren en pogingen ondernemen om van binnen het spel zelf te veranderen. Door *bewust* in de marge te opereren, begeven leken en maatschappelijke organisaties zich “in de buik van het beest, van de grote technische Leviathan” [Achterhuis, 1997, p. 29]. Door vervolgens deze spelen te manipuleren, kunnen er nieuwe waarden en normen worden opgenomen in de heersende, volgens

Feenberg *smalle*¹⁴ rationaliteit, zodat deze breder wordt. Deze maatschappelijke activiteit van het verbreden van de rationaliteit is wat volgens Feenberg verstaan moet worden onder *subversieve rationalisering*.

“Resistances, like the environmental movement, challenge the horizon of rationality under which technology is currently designed. Rationalization in our society responds to a particular definition of technology as a means to the goal of profit and power. A broader understanding of technology suggests a very different notion of rationalization based on responsibility for the human and natural contexts of technical action.” [Feenberg, 1992]

Het is in deze activiteit van subversieve rationalisering dat zich mogelijkheden aandienen voor andersglobalistisch protest dat veel minder antagonistisch van aard is dan de massale demonstraties en protesten die eerder besproken zijn. Het door Feenberg zelf aangedragen voorbeeld van de Minitel kan verduidelijken hoe behendige spelers het spel van economische macht en techniekontwikkeling kunnen manipuleren. Ik zal dit voorbeeld dan ook toelichten in de volgende paragraaf.

3.3.4 Minitel als voorbeeld van subversieve rationalisering

Als voorbeeld van hoe subversieve rationalisering in de praktijk plaats kan vinden, laat Feenberg in hoofdstuk zes en zeven van ‘Alternative Modernity’ zien hoe Franse gebruikers de mogelijkheid namen een technologisch opgelegde code te veranderen. In het begin van de jaren tachtig verspreidde de Franse regering gratis miljoenen terminals, Minitels genaamd, onder telefoongebruikers. Het systeem was bedoeld om hen toegang tot allerlei centrale data en faciliteiten te verschaffen, van vertrek en aankomst van het openbaar vervoer tot telebankieren.

“The minitel system was introduced quite deliberately by the French state as a means of accelerating the postindustrialization of French society. The system was originally conceived as a domestic information utility, a first step toward the universal dissemination of data.” [Feenberg, 1995, p. 132]

Echter, in 1982 gingen diverse groepen hackers de Minitel op een andere manier gebruiken. Via het telefoonnet wisten zij communicatie tussen in plaats van informatie voor gebruikers te realiseren, al gebeurde dit nog niet op erg ‘hoog niveau’: in het begin wisselden zij vooral pornografische en erotische boodschappen uit en hielden ze

---

¹⁴ In navolging van de denkers van de Frankfurter Schule, verbindt Feenberg de moderne overheersing van techniek met de opkomst van een kapitalistische warenmaatschappij. Het kapitalisme wordt geabstraheerd van alle kwalitatieve waarden of doeleinden. Alleen de kwantiteit van de berekenbare middelen telt. De brede rationaliteit van de Verlichting, die ook een debat over waarden en doeleinden beoogde, is versmald tot een instrumentele rationaliteit die alleen de efficiëntie van de verschillende middelen nastreeft.

'kletspraatjes'. Van officiële zijde was men aanvankelijk verbolgen over dit 'misbruik' van het systeem. Een maatschappelijke strijd over de definitie van het nieuwe medium volgde: was het voor informatie of voor communicatie? Deze strijd werd echter snel beslist, omdat de Fransen massaal hun terminals voor onderlinge sociale contacten gingen gebruiken. Het gevolg hiervan was dat het ontwerp en het systeem onvermijdelijk moesten worden aangepast. De Minitel bleek, ondanks de duidelijke bedoeling van de ontwerpers, maatschappelijk 'herontworpen' te kunnen worden door de gebruikers.

"De utopie van de perfect geordende informatiemaatschappij hield geen stand. Ook de dystopie van de panoptische samenleving werd niet gerealiseerd. Tussen utopie en dystopie maakten de gebruikers er op een totaal onverwachte wijze een contingente, en zoals Feenberg schrijft, *messy* constructie van." [Achterhuis, 1997, p. 32]

De 'dot-matrix bike' van Josh is in dit licht ook te zien als een dergelijke *messy* constructie. Er is namelijk een nieuwe, tevens onoverzichtelijkere, combinatie en relatie van technologie en gebruiker ontstaan waardoor het spel van controle en macht te manipuleren valt. Het voorbeeld van de Minitel geeft verder ook aanleiding voor de gedachte dat juist een nieuwe en veel omvattende technologie als het internet, net als de Minitel opgebouwd uit een netwerk van computers maar nu vele malen groter, ook mogelijkheden biedt tot subversieve rationalisering. Met haar open en niet uitgekristalliseerde karakter, lijkt het internet een uitermate geschikte technologie waarin het voor verschillende gebruikers mogelijk is om continu nog te 'herontwerpen'. Hackers bijvoorbeeld, net zoals bij de Minitel, zijn hier zelfs continu mee bezig. Dat dit vervolgens een enorme impact kan hebben op de relaties tussen de verschillende spelers die er mee te maken hebben, ligt voor de hand als we kijken naar de snelheid en intensiteit waarmee internet het menselijke leven tegenwoordig beïnvloedt en vormgeeft. In het volgende hoofdstuk zal ik hier dan ook dieper op ingaan.

3.4 EVALUATIE

Met de ideeën, begrippen en inzichten van de hiervoor besproken drie techniekfilosofen is een filosofisch kader opgesteld van waaruit te begrijpen is dat wij als gebruikers van technologie in staat zijn onze autonomie op deze technologie, of zelfs een heersende technische code, te heroveren. Zo biedt Don Ihde met zijn begrip van multistabiliteit een interessant uitgangspunt door aan te tonen dat technologie geen 'essentie' heeft, maar altijd pas iets 'wordt' in de relatie met de gebruiker. Hij breekt met de traditionele ideeën over een vaststaande vooraf opgelegde relatie tussen technologie en cultuur en vraagt aandacht voor alternatieve ontwikkelingsrichtingen en alternatieve vormen van een technologische cultuur. Hij ziet de mondiale technologische cultuur, zoals die tegenwoordig steeds vastere vormen aanneemt, als in essentie pluralistisch van aard.

En dat niet vanwege de verscheidenheid aan traditionele culturen, maar vanwege de ruimte binnen de moderniteit zelf om verschillende technologische werelden te creëren.

Waar Don Ihde ons het uitgangspunt biedt om het denken over de controlerende en determinerende krachten van technologie te nuanceren, kunnen we met behulp van de actor-netwerktheorie van Latour dit idee verder uitwerken en een meer pragmatische lading meegeven. Zo zagen we in het specifieke voorbeeld van de 'dot-matrix-bike' al hoe Josh in staat is geweest om de ketens van actanten - die samen de handeling van het uiten van kritiek of het bieden van verzet uitvoeren - uit te breiden door verschillende andere technologieën aan de originele keten toe te voegen. De oorspronkelijke relatie die een activist aangaat met een spuitbus is in dit geval veranderd en wordt extra gemedieerd door het tussenbeide komen van o.a. een webserver, homepage, laptop en fiets. Niet alleen maakt Josh met dit nieuw gecreëerde ensemble van de 'dot-matrix bike' de mediërende rollen die technologieën spelen duidelijker zichtbaar, ook is hij in staat om de verantwoordelijkheid van de handeling te distribueren en zo de handeling van het 'graffiti spuiten op straat' te onttrekken aan het Amerikaans juridisch systeem. Het interessante hieraan is, dat hij dat niet bereikt heeft door op louter voluntaristische wijze bestaande technologieën in te zetten - door bijvoorbeeld via internet allerlei sympathisanten aan te schrijven om zo tot een grote georganiseerde groep mensen te komen die gezamenlijk kritiek uiten -, maar op een performatieve manier *actief* heeft ingegrepen door het netwerk van actanten te veranderen en uit te breiden.

Feenberg noemt deze activiteit subversieve rationalisering. Door nieuwe technologieën te herontwerpen in het gebruik, of bijvoorbeeld door nieuwe combinaties van technologieën aan te gaan, kunnen bestaande hiërarchieën worden ondermijnd. Als we Imperium, met haar bijbehorende technische code, zien als de heersende politieke en sociale hiërarchie van dit moment, dan valt door activiteiten van subversieve rationalisering - zoals bijvoorbeeld de 'dot-matrix bike' - te ontsnappen aan de wetten en regels die zij ons, door middel van haar netwerk van biomacht en biopolitiek, probeert op te leggen. Op deze wijze is dus een vorm van (andersglobalistisch) protest mogelijk dat veel minder antagonistisch van aard is dan massale demonstraties en protesten die eerder plaatsvonden in Seattle, Genua, Heiligendamm etc. Het is niet zo dat er met de intrede van de 'dot-matrix bike' en het hacken van de 'Minitel' direct een nieuwe 'betere' wereld is gecreëerd, maar het zijn wel voorbeelden die laten zien dat er interessante mogelijkheden schuil gaan in hetzelfde netwerk van technologieën dat Imperium ook gebruikt om haar macht uit te oefenen. In die zin is het aannemelijk dat de Menigte, door zich bewust te zijn van de ambiguïteit van technologie en door hier op een performatieve manier gebruik van te maken, uiteindelijk ook de macht over haar biopolitieke productie kan heroveren. De wens die H&N uitspreken, namelijk dat de

Menigte haar project in overeenstemming met de tijdsgeest moet organiseren en de productiefste klasse moet worden die men ooit heeft uitgevonden, lijkt op deze manier dus mogelijkheden te krijgen om uit te kunnen komen.

En aangezien we leven in een tijd waarin het internet een steeds prominentere rol inneemt, wil ik daarom in het volgende hoofdstuk kort het boek 'The World Is Flat' van Thomas L. Friedman bespreken om aan te tonen op wat voor soort intensieve wijze de technologie van het internet het leven van de mens de afgelopen decennia heeft beïnvloed en veranderd. Vervolgens wil ik dieper ingaan op mogelijkheden die het internet biedt tot subversieve rationalisering door een aantal specifieke voorbeelden op te werpen van zogenaamde initiatieven van 'tactische media'. Uit deze voorbeelden zal blijken dat er inderdaad vormen van (andersglobalistisch) protest mogelijk zijn die veel minder antagonistisch van aard zijn dan massale demonstraties en protesten. Het zijn voorbeelden die protest mogelijk maken zonder een frontale houding aan te nemen, zonder massaal de straat op te gaan en zonder fysiek in gevecht te treden.

4 SUBVERSIEVE RATIONALISERING IN PRAKTIJK

In hoofdstuk 2 hebben we kunnen lezen dat H&N in het concept van de Menigte het potentieel zien om in opstand te komen tegen Imperium. En omdat Imperium voornamelijk immaterieel produceert en als netwerkorganisatie te begrijpen valt, moet volgens H&N het potentieel tot verzet van de Menigte ook in immateriële, biopolitieke productie en netwerkorganisaties gezocht worden; verzet van het leven tegen de macht, binnen een macht die zich van het leven meester heeft gemaakt. Zoals H&N zelf ook al aangaven, pretenderen ze geen draaiboek te geven van ‘wat nu te doen?’, maar hebben ze geprobeerd de huidige geglobaliseerde wereld en het verzet dat er tegen ontstaat in een politiek filosofisch kader te plaatsen. In hoofdstuk 3 heb ik vervolgens geprobeerd hier een technologische dimensie aan toe te voegen door mogelijkheden van protest op een techniekfilosofische wijze te benaderen. Het begrip subversieve rationalisering van Feenberg speelt hierin een grote rol.

Om inzicht te verkrijgen hoe subversieve rationalisering in de huidige mondiale wereld in de praktijk vorm kan krijgen, zal ik in dit hoofdstuk dieper ingaan op een van de meest dominante en veelomvattende technologieën van deze tijd, namelijk het internet. Dat het internet, met zijn horizontale en gedeterritorialiseerde netwerkstructuur, de potentie in zich heeft om de Menigte op termijn hefbomen aan te reiken om tegenwicht te bieden tegen Imperium, wordt ook door H&N erkend: “Het internet ... is het beste voorbeeld van een democratische netwerkstructuur” (Hardt & Negri, 2000, p. 300). Echter, in hun boeken ‘Empire’ en ‘Multitude’ ontbreekt helaas een analyse van de invloed van internet op het leven van de mens en de wereld. Ook wordt niet echt ingegaan op het democratisch potentieel dat het internet van nature al in zich draagt; om te ontsnappen aan of op subversieve wijze protest te bieden tegen de disciplinerende en controlerende krachten die uitgaan van Imperium. In dit hoofdstuk zal ik mij dan ook specifiek richten op het internet en verschillende mogelijkheden van subversieve rationalisering die door het open karakter van het internet worden mogelijk gemaakt. Net zoals in het vorige hoofdstuk zal ik ook nu eerst beginnen met een anekdote uit mijn eigen leven.

Myspace en de wankelende hegemonie van de muziekmarkt

Sinds mijn 13de levensjaar ben ik al als muzikant actief. Ik speelde in verschillende bands en projecten, maar kwam daarmee vaak niet verder dan de garage van de buurman en een klein aantal verdwaalde optredens buiten de eigen provincie. Naast het gegeven dat onze muziek niet altijd van het hoogste niveau was, kwam dit vooral door het aanwezige overheersende hiërarchische netwerk van platenmaatschappijen, boekingskantoren, managementbureaus, radio- en tv-makers etc. Deze partijen onderhielden nauwe banden

met elkaar en bepaalden zo in gezamenlijk overleg welke band of act de komende tijd 'gepusht' zou worden. Vervolgens kreeg deze band dan toegang tot alle voorhanden zijnde (technologische) kanalen om hun muziek te verspreiden. Denk hierbij aan het opnemen van cd's in grote dure studio's; airplay op muziektelevisie, maar ook op lokale, nationale en internationale radio- en televisiestations; reclame in winkels, bladen en magazines; maar ook de mogelijkheid optredens te doen op grote festivals en in clubs, zowel nationaal als internationaal. Het betrof hier een 'gesloten' netwerk, een netwerk van relaties waartoe alleen de zogenaamde elite toegang had. Als je met je band dus niet was aangesloten bij een van bovenstaande instellingen, dan was het vrijwel onmogelijk om een groter publiek te bereiken of optredens te krijgen. Dit is een van de redenen waarom bijvoorbeeld iedereen van mijn generatie vrijwel dezelfde cd's in de kast heeft staan, er was namelijk überhaupt maar een beperkte keuze mogelijk.

In 2005 realiseerde ik mij echter dat er de afgelopen jaren iets substantieel veranderd was. De band waarin ik speelde was net opgehouden te bestaan en ik besloot om in mijn eentje muziek te gaan maken. Ik kon nu immers alle instrumenten zelf inspelen en opnemen met alle nieuwe computersoftware die dit mogelijk maakte. Ik was erg tevreden over het eerste nummer dat ik op deze manier op mijn laptop had opgenomen en besloot het voor de grap direct online te zetten op internet via de site myspace.com. Binnen een week had ik 4 aanvragen voor shows gekregen, waarvan zelfs eentje in het buitenland, en hadden 2 radiostations reeds contact met me opgenomen om te vragen of ze mijn nummer op de radio mochten draaien. En dat terwijl ik met dit project nog nooit eerder een optreden had verzorgd, nog niet eens een cd had opgenomen en al helemaal geen deel uitmaakte van een netwerk van platenmaatschappijen, boekingskantoren, managementbureaus etc.

Waarom was ik nu ineens wel in staat om de provincie te ontgroeien? En waarom werd mijn muziek nu ineens wel gevonden en uitgezonden door verschillende radiostations? Blijkbaar had het internet mij de mogelijkheid gegeven om de bestaande hiërarchische structuren die binnen de muziekwereld bestaan te omzeilen. Maar wat was er nou eigenlijk precies gebeurd? En waarom juist nu? Een bespreking van Friedmans boek 'The World Is Flat' en zijn notie van het ontstaan van een 'Flat-World Platform' bieden aanknopingspunten.

4.1 INTERNET: DE AARDE IS PLAT

Thomas Friedman biedt een interessante invalshoek om na te denken over de enorme invloed die het internet de afgelopen jaren heeft gehad op alle facetten van het menselijke leven en handelen. Friedmans centrale these is echter vrij simpel en niet eens zo wereldschokkend als hij zelf beweert: door de internetrevolutie is de werkwijze

van vooral het bedrijfsleven compleet overhoop gegooid. Miljoenen individuen hebben tegenwoordig, in tegenstelling tot voorheen, toegang gekregen tot het 'speelveld' waarop geld en carrières worden gemaakt. Terwijl vele sceptici in de westerse wereld, zo schrijft Friedman, lacherig deden over de internetbubbel op de beurs, hebben de overinvesteringen in die zogenaamde hype wel cruciale obstakels weggenomen en gezorgd voor duizenden kilometers glasvezelkabel door alle oceanen van de wereld. Hierdoor kunnen tegenwoordig miljoenen extra individuen in India, China en de voormalige Sovjet-Unie, net zo makkelijk als wij in het Westen, ook 'inpluggen' op dit speelveld en hun immateriële productie bestendigen en/of uitbreiden. Volgens Friedman is de wereld zo 'plat' geworden, zijn verticale structuren van hiërarchie verdwenen en is het voor iedereen met een computer en internetaansluiting mogelijk geworden om mee te doen en invloed uit te oefenen op sociaal-politieke en economische processen.

10 flatteners

Friedman begint zijn boek met een beschrijving van hoe er, naar zijn idee, drie stadia van globalisering te onderscheiden zijn. Globalisering 1.0 vindt volgens hem plaats tussen 1400 en 1800. Het is de tijd van het imperialisme, vaak gestoeld op religieuze drijfveren: landen en regeringen waren toen de drijvende kracht achter de processen van globalisering. Het tweede stadium, globalisering 2.0, duurde ongeveer van 1800 tot 2000, en in plaats van landen en regeringen waren het nu vooral de multinationale bedrijven die voor de veranderingen zorgde. Globalisering 3.0 wordt door Friedman gezien als het stadium van globalisering waarin wij ons nu bevinden. In dit stadium zijn het niet meer de landen, regeringen of bedrijven die de dynamische kracht voor globalisering leveren, maar is het de nieuw hervonden kracht voor *individuen* om wereldwijd samen te werken en te concurreren. En het fenomeen dat deze individuen de mogelijkheid biedt om wereldwijd te handelen, noemt hij het '*flat-world platform*':

The flat-world platform is the product of a convergence of the personal computer (which allowed every individual suddenly to become the author of his or her own content in digital form) with fiber-optic cable (which suddenly allowed all those individuals to access more and more digital content around the world for next to nothing) with the rise of work flow software (which enabled individuals all over the world to collaborate on that same digital content from anywhere, regardless of the distances between them). [Friedman, 2005, p. 11]

Toen deze convergentie van computer, glasvezelkabel en software tussen ongeveer 1990 en 2000 plaats vond, realiseerden velen zich ineens dat zij nu meer macht kregen dan ooit tevoren om als individuen globaal te handelen. Meer dan ooit tevoren waren zij nu namelijk in staat om met anderen over de hele wereld te communiceren, te concurreren,

maar tevens samen te werken. Computer, glasvezel en software worden door Friedman de eerste drie 'flatteners' genoemd; activiteiten en technologieën die de aarde 'plat' maken. Deze eerste drie flatteners vormen tezamen de geboorte van de 'platte wereld', een nieuw en open wereldwijd platform met legio aan nieuwe mogelijkheden. Zes andere vormen van collaboratie ontsproten vervolgens aan dit platform en zorgden de afgelopen jaren, allemaal op hun eigen manier, voor een nog platter worden van de wereld. Ook deze vormen van collaboratie noemt Friedman flatteners. Hij onderscheidt er zes: *uploaden* (mensen of groepen kunnen ideeën en producten op het web zetten, denk bijvoorbeeld aan wikipedia, myspace en youtube), *outsourcing* (anderen ergens anders via communicatiekanalen bepaalde werkzaamheden laten uitvoeren), *offshoring* (het verplaatsen van de volledige productie naar andere landen, zoals bijvoorbeeld China), *supply-chaining* (het denken en werken in ketens, niet alleen in termen van je eigen product maar in termen van toegevoegde waarde in een keten. Walmart is hier bijvoorbeeld erg groot mee geworden; het bedrijf maakt namelijk zelf niets, maar zorgt wel voor de ketens), *insourcing* (in feite je toelagen op het overnemen van bepaalde functies van een bedrijf als aanvulling op je eigen product of dienst) en *informing* (het ontsluiten van de enorme berg van informatie voor iedereen. De zoekmachine Google is hier een mooi voorbeeld van). Tenslotte is er de afgelopen jaren nog één heel belangrijke flattener bijgekomen, namelijk de zogenaamde *steroids*. Dit zijn volgens Friedman bijvoorbeeld draadloze verbindingen, verschillende mogelijkheden tot filesharing, het bellen via VOIP etc., en zij versterken het plat makende effect van de hiervoor genoemde negen flatteners.

Drievoudige convergentie

Ergens rond het jaar 2000 vond er volgens Friedman wederom een drievoudige convergentie plaats die volgens hem gezien kan worden als een van de belangrijkste krachten die de globale economie en politiek op dit moment vorm geeft. De eerste convergentie ziet hij ontstaan in het samenkomen van de hiervoor besproken 10 flatteners die zodoende de platte wereld creëren. De tweede convergentie deed zich voor toen dit nieuwe platform gecombineerd werd met nieuwe vormen van zaken doen. Het nieuwe flat-world platform kantelde als het ware het speelveld van overwegend 'topdown' naar 'side-to-side'. En dit vroeg automatisch om een nieuwe praktijk van zaken doen, een praktijk die minder gericht was op commando en controle, maar meer op het verbinden en samenwerken op een *horizontale* manier. En dit besef om gezamenlijk meer te 'horizontaliseren' noemt Friedman de tweede convergentie. Net toen we in het Westen klaar waren dit nieuwe horizontale speelveld vorm te geven en verschillende bedrijven en individuen zich hieraan hadden aangepast, ontstond er de mogelijkheid voor 3 miljard nieuwe spelers uit o.a. China, Rusland en India om ook 'in te pluggen' op dit nieuwe platform. Afgezien van een kleine minderheid, hadden deze 3

miljard mensen nog nooit eerder de mogelijkheid gekregen om te concurreren en samen te werken met de rest van de wereld, omdat ze leefden in voornamelijk gesloten economieën met sterke verticale, hiërarchisch vormgegeven politieke en economische structuren. Echter, gedurende de jaren 90 werden deze economieën en politieke systemen steeds opener van aard, waardoor de mensen die daar deel van uitmaakten steeds meer en meer in staat waren om ook deel te nemen aan het spel van de vrije markteconomie. Dit toetreden van 3 miljard extra mensen ziet Friedman als de derde convergentie.

“It is in this triple convergence – of new players, on a new playing field, developing new processes and habits for horizontal collaboration – that I believe is the most important force shaping global economics and politics in the early twenty-first century. Giving so many people access to these tools of collaboration, along with the ability through search engines and the Web to access billions of pages of raw information, ensures that the next generation of innovations will come from all over Planet Flat. The scale of the global community that is soon going to be able to participate in all sorts of discovery and innovation is something the world has simply never seen before.” [Friedman, 2005, p. 211]

En dat deze nieuwe platte wereld ons de mogelijkheid biedt om meer dan ooit tevoren te participeren en tevens macht te behouden over onze eigen biopolitieke productiviteit, blijkt ook uit de anekdote over mijn eigen ervaringen met myspace. Het is niet zozeer dat ik de technologie van het internet hier op een totaal andere manier heb ingezet of ben gaan gebruiken, maar feit is wel dat ik in staat ben geweest om de bestaande hiërarchische structuren die binnen de muziekwereld bestaan te omzeilen. Myspace, maar ook sites als youtube, facebook, soundcloud en vele anderen, bieden iedere gebruiker namelijk de mogelijkheid om zijn eigen producties *zelf* online te zetten en zo te verspreiden naar een breder publiek. Het is op deze wijze niet meer noodzakelijk om gebruik te maken van de hiërarchische structuren binnen de muziekwereld die voorheen alle macht hadden om te bepalen welke artiesten zij wel of niet zouden gaan verspreiden. Sterker nog, dit soort websites bieden ook de gelegenheid om het voorheen onzichtbare of gesloten netwerk van verschillende markten te ontrafelen en zichtbaar te maken. De hiervoor genoemde sites zijn namelijk allemaal sites die gebaseerd zijn op het openbaren van de verschillende relaties die de onderlinge gebruikers met elkaar hebben of aangaan, het zijn zogenaamde ‘social media’ sites. Zo kan je op myspace bijvoorbeeld in een oogwenk zien welke ‘vrienden’ een bepaald muzieklabel heeft. En deze ‘vrienden’ zijn vaak ook de partijen waarmee dit muzieklabel samenwerkt en zaken doet. Op deze manier werd het topdown netwerk van belangrijke spelers binnen de muziekwereld ineens op een ‘horizontale’ manier aan mij gepresenteerd op het scherm van mijn computer. En hierdoor, mede geholpen door de verschillende flatteners, was ik

in staat om *zelf* relaties aan te gaan met deze partijen, zonder tussenkomst van labels, boekingskantoren, managers etc.

Met bovenstaande bespreking van Friedmans analyse van het internet, is duidelijker geworden dat het internet het leven van de mens tegenwoordig op meerdere niveaus enorm sterk beïnvloedt en daarom gezien kan worden als misschien wel de belangrijkste en meest invloedrijke technologie van dit moment. Niet alleen worden nieuwe relaties online aangegaan en geopenbaard, ook wordt het netwerk van relaties steeds verder uitgebreid en steeds horizontaler van aard. Verder is het interessant om in te zien dat het internet van nature reeds een democratische en open netwerkstructuur bezit met haar wortels in het open-source ARPAnet¹⁵, de hackercultuur, en haar gedecentraliseerde en verspreide architectuur. Dit zorgt er op voorhand al voor dat het moeilijk is voor grote bedrijven en media om er controle over te verkrijgen. Een andere bijkomstigheid is dat door dit open karakter van het internet ook nog geen echte vaste technische code is geïnternaliseerd. Hierdoor biedt het internet, nog meer dan andere technologieën, nog altijd de mogelijkheid om de technische normen via maatschappelijke strijd en beïnvloeding continu bij te sturen.

4.2 INTERNET ALS SOCIALE CONSTRUCTIE

Net zoals in het eerder besproken voorbeeld van de Minitel, ben ik in het voorbeeld van myspace nu ook *zelf* in staat geweest om *communicatie tussen* in plaats van alleen *informatie voor* gebruikers te realiseren. Groot verschil met het voorbeeld van de Minitel is echter dat ik geen 'hacker' ben. De mogelijkheid van subversieve rationalisering die Feenberg aantoonde met zijn voorbeeld van de Minitel, lijkt inmiddels dus al algemeen goed te zijn geworden. Het internet is namelijk al lang niet meer een technologie die uitgaat van eenrichtingsverkeer waarin wij als gebruikers alleen maar informatie kunnen opvragen, maar inmiddels kunnen we ook onze eigen informatie, onze eigen 'content', uploaden, aanpassen, verspreiden etc. En naarmate steeds meer mensen hier gebruik van gaan maken en een steeds groter deel van de Menigte hiermee in aanraking komt, lijkt de potentie van het internet, om de Menigte op termijn hefbomen aan te kunnen reiken om tegenwicht te bieden tegen Imperium, steeds duidelijker tot uiting te komen.

Echter, we moeten blijven oppassen, want dit proces gaat nog steeds niet vanzelf. Ook de machtige en controlerende instanties van Imperium zijn zich natuurlijk bewust van deze democratiserende eigenschappen die schuil gaan in het gebruik van het internet en proberen deze op allerhande manieren tegen te werken om zo hun oude

---

¹⁵ Het ARPAnet was het eerste operationele computernetwerk, de voorloper van het internet, opgezet in de late jaren '60 door het Advanced Research Projects Agency (ARPA).

machtsrelaties te behouden. De spanningen die hierdoor ontstaan tussen de kapitalistische logica van Imperium en de democratische impulsen die uitgaan van het internet, suggereren des te meer dat we hier te maken hebben met een nog niet uitgekristalliseerde technologie met een flexibel karakter dat openstaat voor het continu herontwerpen door haar gebruikers.

Deze gedachte wordt ondersteund door meerdere gedetailleerde studies over het internet, zoals bijvoorbeeld die van Janet Abbate en Paul Ceruzzi¹⁶, die ik tijdens mijn verblijf op SUNY meerdere malen heb ontmoet en heb gesproken. Deze studies tonen aan dat het internet gezien moet worden als een *sociale constructie* die afhankelijk is van verschillende sociale factoren en gebeurtenissen. Door het internet op deze wijze te conceptualiseren, kunnen we beter begrijpen hoe de doelen en waarden van de GJM weergegeven kunnen worden in de continue 'uitvinding' die het internet is. Want, als het internet gezien moet worden als een sociale constructie die afhankelijk is van het continu inmengen en ingrijpen van haar makers en gebruikers, dan bestaan er, in navolging van de ideeën van Feenberg en andere hedendaagse techniekfilosofen, ook mogelijkheden tot het uitdagen en veranderen van deze technologie.

De nieuwigheid van dit soort technologisch gemedieerd activisme gaat verder dan alleen het scheppen van een politieke alliantie tussen bijvoorbeeld computernerds en mensen die zich inzetten voor sociale rechtvaardigheid. In plaats daarvan moet het eerder gezocht worden in de manier waarop zogenaamde tech-activisten en uitvoerders van tactische media de democratische doelen van de GJM weten te *incorporeren* in dezelfde technologieën als die gebruikt worden om deze doelen te verwezenlijken. Anders gezegd, ze herschrijven of recoderen bijvoorbeeld software die bedoeld is voor gebruik door activisten op zo'n manier dat zij *anticipeert* op de progressieve sociale verandering die deze activisten nastreven. Op deze manier kunnen tech-activisten zowel een alternatieve versie van technologie ontwikkelen - die gemakkelijk toegankelijk is, gericht is op samenwerking en niet hiërarchisch van aard is - als ook een alternatieve visie bieden op de samenleving die gebaseerd is op deze zelfde idealen.

4.3 TACTISCHE MEDIA

Het besef dat het internet gezien moet worden als een sociale constructie en daardoor ook mogelijkheden biedt om te herontwerpen, komt goed tot uiting in zogenaamd gebruik van *tactische media* (media moet hier trouwens niet alleen representatief opgevat worden, maar als datgene wat medieert). Gebaseerd op ideeën van Michel De

---

¹⁶ Janet Abbate (1999), "Inventing the Internet", Cambridge, MA: MIT Press
Paul Ceruzzi (2003), "A History of Modern Computing", Cambridge, MA: MIT Press

Certeau beschrijft Geert Lovink tactische media als datgene wat gebeurt wanneer de goedkope 'do it yourself' media - mogelijk gemaakt door de revolutie in consumenten-electronica en uitbreidende vormen van distributie - gebruikt worden door groepen of individuen die zich gekrenkt of buitengesloten voelen door de bredere cultuur zoals bijvoorbeeld Imperium. Tactische media brengen niet alleen rapport uit van gebeurtenissen, ze zijn partijdig en participeren altijd. Tactische media zijn nooit perfect, altijd in wording, uitvoerend en pragmatisch, en altijd betrokken in een continu proces van interpellatie over de voorwaarden van de kanalen waarbinnen ze werken. Of het nu gaat om informatievoorziening rond thema's die in de *mainstream* media onderbelicht worden, of het deconstrueren van beelden die onder andere door reclame worden verspreid; beide nemen een vlucht binnen de andersglobaliseringsbeweging.

"Tactical media are media of crisis, criticism and opposition. This is both the source of their power, and also their limitation. Their typical heroes are: the activist, Nomadic media warriors, the prankster, the hacker, the street rapper, the camcorder kamikaze etc. They are the happy negatives." [The ABC of Tactical Media]

Maar waarom eigenlijk de term '*tactische*' media? Geert Lovink ontleent deze term aan Michel de Certeau. In 'The Practice of Every Day Life' (1984) analyseert De Certeau de populaire cultuur niet als een domein van teksten of artefacten, maar eerder als een set van praktijken en operaties. Hij verschuift dus de nadruk van representaties naar het *gebruik* van representaties. Met andere woorden: hoe gebruikt de consument de teksten en artefacten die ons omringen? Het antwoord was volgens hem 'tactisch', namelijk in veel creatievere en opstandigere wijze dan voorheen werd voorgesteld. Hij karakteriseerde de opstandige gebruiker (een term die hij prefereert boven consument) als *tactisch* en de producent als *strategisch*. Het is deze tactische/strategische dichotomie die Lovink helpt een groep van producenten te benoemen die zich uitermate bewust is van de mogelijkheden om subversief te rationaliseren:

"Awareness of this tactical/strategic dichotomy helped us to name a class of producers who seem uniquely aware of the value of temporary reversals in the flow of power. And rather than resisting, these rebellions do everything in their power to amplify them. And indeed make the creation of spaces, channels and platforms for these reversals central to their practices. We dubbed their work tactical media." [ABC of Tactical Media]

De term 'tactische media' kan dus gezien worden als een overkoepelende term voor allerlei initiatieven die als doel hebben de stroom van macht om te draaien of te ondermijnen, en op die manier op subversieve wijze protest bieden. Ik zal in de volgende paragrafen een paar voorbeelden van dit soort activisme aandragen en uitwerken om de activiteit van subversieve rationalisering te verduidelijken.

4.3.1 Indymedia en het gebruik van wikis

Een prominent voorbeeld van gebruik van tactische media in de GJM is de oprichting van het Independent Media Centre (IMC), oftewel het indymedia¹⁷ netwerk. Dit is een 'Web-based' netwerk dat is opgericht ten tijde van de protesten in Seattle om een stem te geven aan de activisten die protesteerden tegen de negatieve gevolgen van globaal kapitalisme. Indymedia is een netwerk van nieuwssites, opgericht en onderhouden door een wereldwijd netwerk van activisten. Indymedia is onafhankelijk van formele machtsinstellingen, zoals bijvoorbeeld de staat of grote mediacorporaties, en het is vrij van commercie. In oktober 2003 waren er wereldwijd al meer dan 130 Indymedia-sites.

Indymedia komt voort uit de behoefte van activisten om zelf nieuws te brengen over onderwerpen als globalisering, wereldcrisis en andere thema's die in hun ogen in de traditionele media te weinig ruimte krijgen. De websites van Indymedia zijn in essentie een infrastructuur die, op een eenvoudige en relatief toegankelijke manier, gelegenheid bieden om nieuws te publiceren. Het is afwijkend van conventionele media en journalistiek, zoals de meeste kranten en televisie, die gebaseerd zijn op een sociaal-geconstrueerd onderscheid tussen producenten (journalisten, drukkerijen, studio's) en consumenten (lezers, televisiekijkers) van nieuws. Dit onderscheid maakt indymedia niet. Iedereen met toegang tot internet kan in principe zelf nieuws op Indymedia publiceren, dankzij de methode van *open publicatie*. Door deze methode van open publicatie wil Indymedia een andere kijk bieden op de wijze waarop nieuws tot stand komt en gecommuniceerd wordt. En juist in deze vorm van open publicatie, gebaseerd op zogenaamde *wikis*, schuilt de mogelijkheid van subversieve rationalisering zoals ik die eerder al heb uitgewerkt.

Met de term 'wiki' wordt een verzameling van een bepaald type hypertextdocumenten aangeduid alsook de software die gebruikt wordt om deze te realiseren. Een wiki is een applicatie of (web)toepassing, waarmee webdocumenten gezamenlijk kunnen worden bewerkt. De term is afgeleid van het woord 'wiki-wiki', dat uit het Hawaïaans komt en 'snel, vlug, beweeglijk' betekent. Een bekend voorbeeld van een op wikis georiënteerde website is Wikipedia. De wiki-technologie maakt het mogelijk dat verschillende gebruikers, vanaf verschillende locaties, op iedere willekeurig moment, kunnen samenwerken aan één en hetzelfde project. Het is een technologie die uitnodigt tot contributie; het aanpassen van eerder gemaakte contributies; het stellen van vragen en het geven van antwoorden, commentaar en aanvullingen. Het is een technologie die het effect van één uiteindelijke web-master – die bepaalt wat wel of niet als nieuws naar buiten komt – ondermijnt door de verantwoordelijkheid van het totale project te verdelen over de verschillende deelnemers.

---

¹⁷ <http://www.indymedia.nl>

De oprichters van het indymedia-netwerk waren zich uitermate bewust van het idee dat een bepaalde manier van technologisch ontwerp ook een bepaalde manier van ‘publishing’ met zich meebrengt. Zo is de manier waarop grote ‘nieuwsleveranciers’ van oudsher werken - gebaseerd op een model waarbij verschillende journalisten wel afzonderlijk rapport kunnen uitbrengen, maar vervolgens toch door een selecte groep mensen een selectie wordt gemaakt van welke gebeurtenissen ook daadwerkelijk ‘nieuwsaarde’ hebben en naar buiten mogen worden gebracht via de verschillende mediakanalen – sterk onderhevig aan de invloed van een bepaalde heersende elite. Echter, de oprichters van het indymedia-netwerk zijn met uitvinding en de incorporatie van de wiki-technologie in staat geweest om een breder pallet aan waarden, normen en behoeftes in te bouwen in hun software en op deze manier helpen ze een technologie als het internet te democratiseren. Het is nu namelijk niet meer een kleine selecte groep die bepaalt wat nieuws is, maar het zijn alle gebruikers en bezoekers van indymedia-sites samen die nu bepalen wat wel en wat geen nieuwsaarde heeft. Op deze manier is het netwerk van indymedia-sites in staat om een alternatieve nieuwsvoorziening te scheppen. Een nieuwsvoorziening die parallel bestaat aan de ‘oude’ nieuwsvoorziening en er zodoende ook mee kan concurreren. In termen van Feenberg is het indymedia-netwerk dus in staat om subversief te rationaliseren door zich te ontworstelen aan de ‘niet gewenste’ technische code van de ‘oude’ centraal bestuurd nieuwsvoorziening. Door de sociale constructie van het internet onder ogen te zien en de onderliggende lagen van data-transport en transmissieprotocollen aan te passen en te veranderen, zijn de oprichters van indymedia niet alleen in staat geweest om een alternatieve versie van ‘nieuws op het internet’ te creëren, maar zijn ze tevens in staat geweest om een alternatieve visie op de maatschappij vorm te geven. En het is precies deze vooruitziende blik en voorlopende rol van dit soort tech-activisten die de digitale infrastructuur hebben gecreëerd waardoor het radicaal nieuwe project van indymedia mogelijk werd gemaakt.

4.3.2 Hacktivisme – The Yes Men

Een andere vorm van tactische media initiatieven vinden we in het zogenaamde *hacktivisme*. Hacktivisme is een term die meestal wordt gebruikt voor het inzetten van computers en bijbehorende netwerken om een ideologisch of politiek doel te bereiken. De term is een samenvoeging van de begrippen hacken en activisme, waarbij het hacken opgevat moet worden als het vinden van toepassingen of aanpassingen die niet oorspronkelijk door de maker van het middel bedoeld zijn.

“Hacktivism is the nonviolent use of illegal or legally ambiguous digital tools in pursuit of

political ends. These tools include web site defacements, redirects, denial-of-service attacks, information theft, web site parodies, virtual sit-ins, virtual sabotage, and software development.” [Samuel, 2004, p. ...]¹⁸

Alhoewel de term meestal gebruikt wordt om politieke of ideologische acties te duiden die plaats vinden op het internet, denk ik zelf dat de term ook op een bredere wijze begrepen kan worden. Er valt bijvoorbeeld te denken aan elektronicahobbyisten die eenvoudige aanpassingen doen aan grafische calculators, (spel)computers, elektronische instrumenten etc. om ze aan te passen of uit te breiden met onbedoelde of verborgen functies. Een aantal techno-muzikanten paste zo in de jaren '80 hun Casio SK-1-keyboard aan door de bedrading van de gebruikte chips aan te passen om er vreemde digitale klanken mee te kunnen maken. En interessant genoeg zijn deze specifieke klanken inmiddels een belangrijk onderdeel geworden van de typische techno-muziekstijl.

Om hun operaties en acties uit te kunnen voeren, maken hacktivistten gebruik van een gevarieerd aanbod aan software dat reeds op het internet aanwezig is. In veel gevallen is deze software te downloaden van een website, of wordt deze vanuit een website aangestuurd door een simpele knop op de muis. Er zijn drie bekende en vaak voorkomende vormen van hacktivismisme. Een eerste vorm is het *defacen* van websites. Hierbij wordt door de hacktivist de interface, het aangezicht, van een reeds bestaande website op een significant andere manier vorm gegeven. Vaak is dit het werk van activisten die inbreken op een webserver van een groot multinationalaal bedrijf of regering en de bestaande website vervangen door een die zij zelf gemaakt hebben. Een andere vorm zijn de zogenaamde *Web sit-ins*. Hierbij proberen hacktivistten zoveel mogelijk data-verkeer te genereren naar een bepaalde site, zodat deze tijdelijk niet of moeilijk meer bereikbaar is voor andere gebruikers. Een derde vorm is *e-mail bombing*. Hacktivistten proberen in dit geval zoveel mogelijk emails te versturen, met zoveel mogelijk grote bestanden, zodat de mailbox van de gebombardeerde gebruiker al snel vol komt te zitten en onbruikbaar wordt. Deze drie vormen van hacktivismisme hebben helaas wel allemaal een behoorlijk *aanvallend* karakter en daardoor worden initiatieven van hacktivismisme dan ook vaak op een negatieve manier in de mainstream media belicht. Dat het echter ook anders kan, bewijzen The Yes Men. Aan de hand van verschillende acties van The Yes Men, misschien wel de bekendste hacktivistten van dit moment, zal ik proberen aan tonen dat hacktivismisme ook op een ludieke wijze kan worden uitgevoerd en tegelijkertijd ook daadwerkelijk effect kan hebben.

---

¹⁸ Alexandra Samuel, Ph.D Political Science Harvard University, in “*Hacktivism and the Future of Political Participation* [2004]”

The Yes Men

The Yes Men is een Amerikaanse groep politiek activisten, aangevoerd door de twee oprichters Jaques Servin en Igor Vamos, die tijdens hun acties meestal gebruik maken van de pseudoniemen Andy Bichlbaum en Mike Bonanno. Op hun website¹⁹ geven ze zelf een definitie van wat ze proberen te doen:

“Through actions of tactical media, The Yes Men primarily aim to raise awareness about what they consider problematic social issues. To date, the duo has produced two films: The Yes Men (2003) and The Yes Men Fix the World (2009). In these films, they impersonate entities that they dislike in order to publicly humiliate them, a practice that they call "identity correction". Their targets are leaders and big corporations who put profits ahead of everything else. The Yes Men operate under the mission statement of telling the truth and exposing lies, cause they espouse the belief that corporations and governmental organizations often act in dehumanizing ways toward the public.”

Vaak worden The Yes Men begrepen als zogenaamde ‘defacers van websites’, maar ze doen dit wel op een heel andere, minder *aanvallende*, wijze dan dat ik hierboven heb geschetst. In plaats van in te breken op servers van bedrijven en de originele website te vervangen door een van hen zelf, ontwerpt de groep ‘nepwebsites’ die lijken op de websites die ze wil parodiëren. Door deze nepwebsites een link mee te geven die lijkt, of enigszins gerelateerd is aan de link van de site die ze hebben nagemaakt, proberen ze gebruikers naar hun website te ‘lokken’. Enigszins analoog aan het eerder besproken voorbeeld van de ‘dot-matrix bike’, kunnen we hier misschien ook een vorm van Latouriaanse ‘delegatie’ ontdekken. Het is namelijk niet zo dat er bezoekers op de nepwebsite terecht komen omdat ze sympathiseren met de ideeën van The Yes Men, maar eerder omdat ze sympathiseren met, of meer informatie willen over, de ideeën en acties van de door The Yes Men geparodieerde instelling, meestal belangrijke organisaties of bedrijven zoals de Wereldhandelsorganisatie, McDonald's, Dow Chemical, ExxonMobil en het Amerikaanse ministerie van Volkshuisvesting. Echter, omdat de links zoveel op elkaar lijken en verschillende zoekmachines bijvoorbeeld de website bovenaan plaatsen bij de uitkomst van een zoekopdracht, wordt het bereiken van het publiek waar The Yes Men naar op zoek zijn, min of meer gedelegeerd aan het internet. The Yes Men gaan namelijk niet zelf actief op zoek naar hun publiek, maar wachten geduldig af tot het publiek bij hen terecht komt. Vervolgens accepteert de groep uitnodigingen die ze op hun nepwebsites ontvangt, om te spreken op conferenties, symposia en televisieprogramma's. De groep bedient zich daar vaak van satire: terwijl ze zich voordoen als invloedrijke personen, maken ze schokkende, denigrerende en absurde opmerkingen over arbeiders en consumenten. Op andere momenten kondigt de

---

¹⁹ <http://theyesmen.org/>

groep een droomscenario voor andersglobalisten aan, zoals de opheffing van de Wereldhandelsorganisatie en de schadeloosstelling van de slachtoffers van de giframp in Bhopal. Op dit laatste voorbeeld wil ik iets uitgebreider ingaan om zo de werkwijze en het effect dat acties van The Yes Men hebben toe te lichten.

The Yes Men vs Dow Chemical

Op 3 december 2004, precies 20 jaar na de ramp in Bhopal²⁰ in India, verschijnt Andy Bichlbaum wereldwijd op BBC World als Jude Finisterra, zogenaamd een woordvoerder van Dow Chemical. Dow Chemical is de eigenaar van Union Carbide, het bedrijf dat verantwoordelijk is voor de chemische ramp die duizenden mensen in en rond Bhopal het leven kostte en meer dan 120.000 mensen levenslang afhankelijk maakte van extra medische zorg. Jude was door de zender uitgenodigd nadat de BBC terecht was gekomen op een door The Yes Men gemaakte nepwebsite over 'Dow Ethics' (www.dowethics.com). De BBC wilde in hun nieuws graag aandacht besteden aan de twintigste 'verjaardag' van de ramp en vroeg zich af wat de huidige positie van Dow hieromtrent was. Aangezien de BBC er vanuit ging dat ze te maken had met een officiële website van Dow, is er nooit enige argwaan geweest toen ze, via dowethics.com, Dow een uitnodiging stuurde om hun positie omtrent de ramp toe te komen lichten. Andy en Mike twijfelden geen moment en gingen er direct op in. In de uitzending, die door bijna 300 miljoen huishoudens was te ontvangen, vertelde Jude, zogenaamd dus als officiële woordvoerder, dat Dow van plan was om de verantwoordelijkheid voor de ramp eindelijk op zich te nemen. Dit had het bedrijf voorheen nog nooit gedaan. Dow zou Union Carbide gaan liquideren en de daarbij vrijkomende 12 miljard dollar gebruiken om families van overledenen een vergoeding te bieden, medische zorg van slachtoffers te betalen, het terrein waar de fabriek stond op te ruimen en schoon te maken, en extra geld beschikbaar te maken voor onderzoek naar de gevaren van andere Dow-producten. Dit nieuws werd natuurlijk door iedereen als enorme verassing ontvangen en vele mediakanalen namen het nieuws dan ook over. Na 2 uur van intense en wereldwijde aandacht voor Jude's mededeling, kwam Dow met een eigen persbericht naar buiten waarin ze de mededeling van Jude ontkenden.

Echter, inmiddels had de actie van The Yes Men al haar doel bereikt. Niet alleen zijn ze in staat geweest om, in een tijdsbestek van een uur, de aandelenwaarde van Dow 2 miljard dollar te laten dalen, ook hebben ze laten zien dat een bedrijf als Dow in principe in staat is om daadwerkelijk verantwoordelijkheid te nemen als het bedrijf dat ook echt zou *willen*. Daarnaast heeft de actie ook de aandacht getrokken van

---

²⁰ De giframp in Bhopal, die in 1984 plaatsvond in de Indiase stad Bhopal in de deelstaat Madhya Pradesh, eiste duizenden dodelijke slachtoffers ten gevolge van het vrijkomen van veertig ton methylocyanaat (MIC) uit een bestrijdingsmiddelenfabriek van Union Carbide. Deze gebeurtenis is met minstens 120.000 slachtoffers met ernstige aandoeningen tot op heden de ergste industriële ramp die ooit is voorgekomen.

slachtoffers en andere mensen die ineens vragen gaan stellen *waarom* Dow inderdaad geen verantwoordelijkheid neemt en ten derde *“they have created a controversy to feed of, to organise and to build a struggle to the next level.”*²¹ Helaas heeft de actie er nooit toe geleid dat Dow ook daadwerkelijk de volledige verantwoordelijkheid voor de ramp op zich nam, maar zijn The Yes Men er wel in geslaagd om extra bewustzijn te creëren en wereldwijde aandacht te krijgen voor de benarde situatie waarin de slachtoffers in India verkeren. En dat dit effect heeft gehad, blijkt ook wel weer in de bespreking van dit voorbeeld in deze scriptie.

4.3.4 Apple Peel 520 (Ipod -> Iphone)

Een ander praktisch voorbeeld van subversieve rationalisering kwam ik laatst op het spoor via de site www.nu.nl. Deze nieuwssite publiceerde op 16 augustus j.l. een artikel afkomstig van CNN²² met de volgende titel: “Chinees tovert iPod Touch om tot iPhone”²³. Het artikel gaat over een 22-jarige Chinese jongen die een gadget heeft ontwikkeld waarmee van de iPod Touch van Apple (een uitgebreide mp3-speler) een telefoon te maken is. Middels de zogenaamde 'Apple Peel 520' werkt de de pocketcomputer nagenoeg als een iPhone. "Ik ben gek op de iPhone, maar die is in China veel te duur", aldus de Chinees die alleen zijn internetnaam Maxpy wil noemen tegenover CNN. De gadget is een soort hoes die om de iPod Touch heengaait en is voorzien van een batterij, een aansluitkabel en een simkaart. Om tekstberichten te kunnen ontvangen moeten gebruikers speciale software downloaden en om de vereiste applicaties te installeren moet wel worden ingebroken in de software van de iPod. Maar ook dit is tegenwoordig zo gebeurd, want alle aanwijzingen en software hiervoor zijn zo te vinden op tal van verschillende websites. Wanneer alles is gelukt, kan met de Apple Peel vijf uur worden gebeld en heeft de semi-iPhone een standby-tijd van 120 uur.

Het interessante aan dit voorbeeld is dat 'Maxpy', met zijn zelf ontworpen toevoeging, de functionaliteit van de iPod op significante wijze heeft weten uit te breiden, zelfs op een zodanige manier dat deze 'herontworpen' iPod eigenlijk dezelfde functies en mogelijkheden biedt als een echte iPhone. Het grote verschil zit hem echter in de prijs die voor het product betaald wordt door de consument. Namelijk, een iPhone kost ongeveer \$650,-, terwijl een iPod gemiddeld \$225,- kost en de Apple Peel 520 voor \$57,- te koop wordt aangeboden. En hiermee weet Maxpy dus op een subversieve wijze tegenwicht te bieden aan het machtige kartel van Apple. Wat verder ook nog interessant is, is dat Apple vooralsnog niet in staat is om Maxpy aan te klagen op basis van zijn 'externe toevoeging', omdat hiervoor nog geen beleid is opgesteld.

---

²¹ Een citaat uit de film *'The Yes Men Fix The World'* (2009)

²² <http://edition.cnn.com/2010/TECH/mobile/08/16/china.apple.peel/>

²³ <http://www.nu.nl/gadgets/2313305/chinees-tovert-ipod-touch-iphone.html>

5 CONCLUSIE

Het doel van deze scriptie was om te onderzoeken of er ook andere vormen van (andersglobalistisch) protest mogelijk zijn die minder antagonistisch van aard zijn dan de massale demonstraties en protesten zoals we die de afgelopen jaren hebben zien ontstaan in bijvoorbeeld Seattle en Genua. Nu we bij het einde van deze scriptie zijn aangekomen, kunnen we nagaan of deze vraag ook daadwerkelijk te beantwoorden valt aan de hand van de in de vorige hoofdstukken besproken ideeën en inzichten. Ik zal daarom in dit hoofdstuk een aantal van deze inzichten, al dan niet extra toegelicht, nogmaals laten passeren om te verduidelijken dat de gestelde vraag inderdaad positief beantwoord kan worden.

Verskillende techniekbeelden

We hebben kunnen zien dat andersglobalistisch protest meestal voortkomt vanuit een ongenoegen over de wijze waarop de huidige geglobaliseerde wereld vorm heeft gekregen. Dit ongenoegen is vaak gebaseerd op een breed gedragen veronderstelling dat de technologisering van de samenleving een bedreiging zou vormen voor de menselijke vrijheid, authenticiteit en betekenisrijkdom van de werkelijkheid. Mensen zouden slechts als tandwielen in de machine kunnen leven, gereduceerd tot hun functie binnen het massaproductie-apparaat waartoe de samenleving is verworden (cf. Jaspers 1931)²⁴, terwijl de werkelijkheid alleen nog maar betekenis heeft als een verzameling grondstoffen met uitsluitend instrumentele waarde (cf. Heidegger 1954)²⁵. Ook binnen de beweging van andersglobalisme is dit een veel gebruikt beeld van technologie. Velen binnen deze beweging gaan er namelijk vanuit dat we leven in een maatschappij waar technologie een van de belangrijkste bronnen van openbare macht en controle is geworden. Wat betreft de besluiten die ons dagelijks leven beïnvloeden, wordt, volgens hen, de politieke democratie grotendeels overschaduwed door de enorme macht die door technische systemen en de meesters van deze systemen wordt uitgeoefend. Zij hebben veel meer controle over patronen van bijvoorbeeld de selectie van (technologische) innovaties, stedelijke groei, het ontwerp van woningen en vervoerssystemen, onze ervaring als werknemers, patiënten, en consumenten, dan alle regeringsinstellingen van onze samengestelde maatschappij bij elkaar.

H&N, die vaak gezien worden als de schrijvers van het nieuwe evangelie voor de andersglobalist, proberen deze macht van technologie te verduidelijken aan de hand van Foucault. Foucault beschrijft in zijn boek *'Discipline, Toezicht en Straf'* (1975) hoe in de loop van de geschiedenis transcendente macht wordt vervangen door een

---

²⁴ Jaspers K. (1931), *"Die geistige Situation der Zeit"*, Berlijn, Goschen

²⁵ Heidegger M. (1954), *"Die Technik und die Kehre"*, Stuttgart, Verlag Gunther Neske

disciplinerende en later zelfs controlerende macht, die zich niet langer beroept op een macht die *boven* het sociale veld staat, maar eerder wordt gecreëerd *in* de sociale context. In de disciplinerende maatschappij wordt het maatschappelijke bestuur vervolgens gevormd door een diffuus netwerk van samenstellingen van mensen, apparaten en technologieën, die gebruiken, gewoontes en productieve praktijken reguleren. Om deze maatschappij te kunnen laten functioneren en gehoorzaamheid aan het bewind te garanderen, worden mechanismen van in- en/of uitsluiting tot stand gebracht door disciplinerende instituties (de gevangenis, de fabriek, het ziekenhuis etc.) die het maatschappelijke terrein structuren en logica's presenteren die aansluiten bij de 'rede' van discipline. Geleidelijk aan worden deze commandomechanismen steeds 'democratischer' en 'immanenter' aan het maatschappelijke veld en zo gaat de disciplinerende maatschappij uiteindelijk over in een maatschappij van controle, waarin niet alleen de culturele of economische sfeer, maar ook de sociale bios zelf wordt onderworpen. Op deze wijze ontstaat een vorm van heerschappij die niet alleen gericht is op de overheersing van de bevolking, maar ook op de productie en reproductie van alle aspecten van het maatschappelijke leven; in Foucaults woorden: een regime van *biomacht*.

Als we uitgaan van deze visie, waarin de mens gedomineerd wordt door de determinerende krachten die uitgaan van technologie en (technologische) systemen, blijft er helaas weinig anders over dan deze dominantie gelaten te ondergaan of er afkeurend tegenover te staan. De andersglobalist lijkt in dit geval inderdaad geen andere optie te hebben om zijn ongenoegen te uiten dan fysiek in opstand te komen en massaal de straat op te gaan om te demonstreren. Echter, dit techniekbeeld is achterhaald...

Vanuit de (post)fenomenologische traditie van de filosofie kan namelijk ook een heel ander beeld van technologie opgebracht worden. Het is misschien dan wel zo dat technologie een drijfveer vormt voor culturele transformaties, maar zij doet dat niet per se op automatische en universele wijze. De angst van andersglobalisten dat dé technologie ons zou vervreemden van menselijke authenticiteit, dat ze cultuurverschillen zou nivelleren en zou leiden tot een zogenaamde wereldwijde McDonaldisering, wordt tegen gesproken door de culturele verscheidenheid aan domesticaties van specifieke technologieën. Don Ihde noemt dit de '*multistabiliteit*' van technologie. Specifieke technologieën zijn bijvoorbeeld in staat nieuwe subculturen rond zichzelf te verzamelen, mede afhankelijk van de verschillende culturele zintuiglijke regimes waarin ze verzeild raken. Zo leverde bijvoorbeeld het medium film, naast Hollywoodfilms ook Indiase Bollywood- en Japanse Mangafilms op [Kockelkoren]. Wanneer technologieën worden gebruikt, geven ze altijd mede vorm aan de context waarin ze hun functie vervullen. Zo dragen ze bij aan het tot stand komen van

specifieke relaties tussen mensen en de werkelijkheid, oefenen ze invloed uit op onze ervaringen en scheppen ze nieuwe praktijken en manieren van leven. Technologie bestaat in deze visie nooit 'op zichzelf', maar altijd in relatie tot de gebruiker en de context waarin zij gebruikt wordt: technologieën hebben zodoende geen 'essentie', maar worden pas wat ze zijn in het gebruik. Technologie speelt dus altijd een *mediërende* rol. Het is niet eenvoudigweg een 'intermediair' of een tussenschakel tussen mens en wereld, maar een mediator die actief bijdraagt aan de manier waarop de wereld aan ons verschijnt. Deze vermenging van object en subject wordt binnen de hedendaagse techniekfilosofie '*technische mediatie*' genoemd. En deze mediatie dient te worden bestudeerd zonder te vervallen in het klassieke determinisme, dat in technologie een allesbepalende en bedreigende macht ziet, maar tegelijkertijd ook zonder de rol van technologie te marginaliseren tot die van louter functioneel instrument. Wanneer artefacten de relatie tussen mensen en werkelijkheid namelijk bemiddelen, helpen artefacten zowel de objecten te constitueren die ervaren en gebruikt worden als ook de subjecten die ervaringen hebben en in praktijken betrokken zijn. Tevens eigenen subjecten zich techniek ook op een actieve manier toe om zo richting te geven aan hun bestaan. De dingen zijn wat ze zijn vanuit onze verhouding ertoe, net zoals wij zijn wat wij zijn vanuit onze verhouding tot de dingen. In deze visie over techniek bestaat dus geen harde scheiding tussen mens en technologie en hiermee is de gedachte van een 'frontale' opstand van de mens *tegenover* technologie of technologische systemen dan ook onzinnig geworden. Mens en technologie zijn namelijk altijd verbonden met elkaar en zij constitueren elkaar in deze continue verbondenheid.

Perspectiefwijziging van Foucault

Nu dit tweede techniekbeeld duidelijker is geworden, komt de vraag op hoe dit techniekbeeld zich laat verenigen met de eerder besproken Foucauldiaanse achtergrond van andersglobalisten zoals H&N. Als we namelijk uitgaan van het idee dat technologie en mens continu met elkaar verbonden zijn en in relatie tot elkaar pas betekenis krijgen, dan bestaat er dus ook geen technologie, of een van technologie doordongen Imperium, als een 'buiten' waar we tegen in opstand kunnen komen, maar moet er eerder gezocht worden naar mogelijkheden om technologieën te sturen in de relaties die wij met ze aangaan, als het ware 'van binnen uit'. In zijn late werk²⁶ geeft Foucault hier zelf een eerste aanzet voor door op zoek te gaan naar een beter begrip van de menselijke *ervaring*. Er vindt een ingrijpende perspectiefwijziging plaats ten opzichte van zijn oude werk; het perspectief van het maatschappelijk apparaat dat individuen disciplineert, wisselt naar hoe individuen vrijheid kunnen vinden om hun eigen bestaan vorm te geven. Hij laat deze wijziging plaatsvinden door een benadering van ethiek uit te werken die primair gaat over de manier waarop mensen zichzelf constitueren als

---

²⁶ "*Het gebruik van de lust*" (1984) en "*De zorg voor zichzelf*" (1985)

‘subjecten’ van een morele code. Om dit te verduidelijken, keert hij terug naar de klassieke oudheid en de wijze waarop toen met seksualiteit werd omgegaan. Op een overtuigende wijze laat hij zien dat seksualiteit in de oudheid niet uitsluitend werd georganiseerd via een morele code van geboden en verboden, maar dat het vooral ook een kwestie van ‘*stileren*’ was: je zodanig uiteenzetten met de lusten en seksuele driften dat ze je niet determineren, maar dat je er een verhouding toe vindt, van waaruit ze vervolgens via allerlei ‘zelfpraktijken’²⁷ verder vorm kunnen krijgen. Op eenzelfde manier kunnen we volgens Foucault onszelf als mens ook ‘stileren’ met betrekking tot codes die uitgaan van technologie. Techniekethiek gaat in dat geval om de vraag hoe mensen, met de technologische cultuur als hun omgeving, zichzelf tot stand kunnen brengen als subject, hoe ze zichzelf opvatten in verhouding en verstrengeling met techniek en hoe ze proberen greep te krijgen op die verstrengeling om hun bestaan te veranderen. In dit perspectief ligt de nadruk niet op vaststaande criteria en grenzen, maar op hoe mensen in de praktijk grenzen bepalen en daarmee hun bestaan vormgeven.

Het voordeel van de perspectiefwijziging die Foucault doormaakt, is dat hij op deze manier in staat is om een antwoord te vinden op de vraag hoe er een uitweg gevonden kan worden uit de paradox dat een toename van technologie in veel opzichten niet de gehoopte toename van vrijheid en autonomie brengt, maar een intensievere disciplinerende tot gevolg heeft. Als technologie namelijk op een fundamentele manier bemiddelt wat voor mensen wij zijn door vorm te geven aan ons handelen en onze ervaringen, dan betekent dat ‘de mens’ daarmee dus niet automatisch is overgeleverd aan de ‘technische code’ die bijvoorbeeld door Imperium wordt opgelegd, zoals het eerste geschetste techniekbeeld in dit hoofdstuk ons wil doen geloven.

Het technologisch bemiddelde karakter van het leven in een technologische cultuur hoeft vanuit deze nieuwe Foucauldianse benadering dan ook niet gezien te worden als een bedreiging van het subject, maar vormt juist een specifieke manier waarop het subject wordt geconstitueerd. Die technologisch bemiddelde constitutie van het subject is vervolgens geen vast gegeven dat wij mensen maar hebben te slikken; het is veeleer het startpunt voor de eerder genoemde zelfpraktijken. Door te erkennen dat de menselijke subjectiviteit hoe dan ook bemiddeld is, en dat technologie één van de bronnen van deze bemiddeling is, ontstaat derhalve de ruimte om ethiek en technologische bemiddeling met elkaar te verbinden. Ethiek bestaat dan niet in het beschermen van ‘de mens’ tegen ‘de techniek’, maar in het zorgvuldig beoordelen van en experimenteren met technologische bemiddeling, om expliciet vorm te geven aan de manier waarop wij subject zijn in onze hoog ontwikkelde technologische cultuur. Dat impliceert dat er praktijken moeten ontstaan om deze experimenten vorm te geven. De

---

²⁷ Een term van Foucault waarmee hij bedoelt: “het expliciet stileren, oefenen en bewerken van zichzelf tot een specifiek moreel individu”

in deze scriptie behandelde voorbeelden van tactische media kunnen als voorbeelden van dit soort experimenten worden gezien.

Vanuit de erkenning dat onze ervaringen en praktijken onvermijdelijk bemiddeld worden door technologie, kan er dus gekozen worden deze bemiddeling te 'stileren', bij te werken, nader vorm te geven, teneinde op die manier gestalte te geven aan de eigen subjectiviteit en daarmee onze positie in de wereld. Vrijheid is hier niet de afwezigheid van factoren die het subject pogen te sturen en te vormen, maar juist de verhouding daartoe. In onze huidige technologische cultuur bestaat de 'wijze van subjectie', de manier waarop mensen worden uitgenodigd of gestimuleerd om een bepaalde code als morele verplichting te erkennen, voor het overgrote deel in de technologische bemiddeling zelf. Immers, de manier waarop technologie vorm geeft aan onze handelingen en aan de interpretaties op grond waarvan we beslissingen nemen, bepaalt in hoge mate wat als morele verplichting erkend kan worden en dus hoe wij tot een moreel subject gemaakt worden.

De eerder genoemde zelfpraktijken bestaan in een technologische cultuur vervolgens in het op een bewuste wijze vormgeven aan het gebruik van technologie en aan de impact die dat gebruik heeft op ons dagelijks leven. Foucault duidt deze 'zelfvormende activiteit' aan als 'ascetisme': een ruim opgevatte vorm van ascese waarin mensen distantie ontwikkelen ten aanzien van dat wat hen bepaalt. Deze ascese hoeft niet te bestaan in het radicaal afzien van bepaalde zaken, maar waar het hier om gaat is de distantie die maakt dat het subject niet simpelweg overgeleverd is aan de krachten die het proberen te vormen, maar zich expliciet uitzet met deze krachten. Ascese in de hedendaagse technologische cultuur betekent dan primair: bewust gebruik maken van technologie, vanuit het besef dat elke gebruikspraktijk ook vorm geeft aan de eigen subjectiviteit. Het betekent dus niet dat men zou moeten afzien van technologie, of technologie met tegenzin zou moeten gebruiken, zoals Heideggers 'gelatenheid' impliceerde. Technologische ascese bestaat juist in een bewust en verantwoord gebruik maken van technologie, op zo'n manier dat het 'zelf' dat erdoor ontstaat een wenselijke vorm krijgt.

Subversieve rationalisering

Als we erachter willen komen hoe de technologische ascese of het stileren van Foucault in de praktijk vorm kan krijgen, kan de techniekfilosofie van Feenberg uitkomst bieden. Min of meer analoog aan de gedachten van Foucault, spreekt ook Feenberg van een code waaraan mensen zich 'onderwerpen' om zichzelf als subject te constitueren. Echter, omdat hij zich speciaal richt op de rollen die specifieke technologieën en artefacten spelen in de maatschappij, spreekt hij van een *technische code*. In deze technische code gaan technische eisen onontwarbaar samen met heersende normen en

waarden. Ook Feenberg is van mening dat we kunnen laten zien wie we zijn of wie we willen zijn door oog te hebben voor de materiele mediaties waaraan we bloot staan. Net zoals Foucault mogelijkheden ziet voor het subject om zijn, verloren gewaande, autonomie op de technologie continu te heroveren in activiteiten van stilering en technologische ascese, zo ziet Feenberg mogelijkheden voor gebruikers van technologie om aan een 'slechte' technologische code, bijvoorbeeld die van Imperium, te ontsnappen of deze te veranderen door het ontwerpproces van een technologie, zelfs na zijn maatschappelijke introductie, in belangrijke mate bij te sturen.

Om deze activiteit van 'ontsnappen' of 'veranderen' te verduidelijken, komt hij met een aanvulling op Webers theorie van rationalisering. Volgens Weber wordt de moderniteit gekarakteriseerd door de toenemende rol van calculatie en controle in het sociale leven, een trend die leidt tot, wat hij noemt, het ontstaan van een 'ijzeren kooi'. Feenberg is van mening dat het mogelijk is te ontsnappen uit deze ijzeren kooi door allereerst uit te gaan van het idee dat er geen vooraf vaststaande correlatie is tussen technologische vooruitgang en de distributie van sociale macht. Net als bij Foucault is dit een gedachte die uitgaat van een mediërende werking van technologie. Het is niet alleen de technologie die de mens vormgeeft, ook de technologie wordt pas wat zij is in het gebruik door de mens. Als we hiervan uitgaan dan moeten er dus ook mogelijkheden zijn tot het rationaliseren van maatschappijen die controle democratiseren in plaats van centraliseren. Deze maatschappelijke activiteit noemt hij *subversief rationaliseren*. En in de voorgaande hoofdstukken hebben we aan de hand van verschillende voorbeelden zoals de 'dot-matrix bike', indymedia, The Yes Men en de Apple Peel 520 kunnen zien hoe deze activiteit in de praktijk vorm kan krijgen.

Door creatief en weloverwogen om te gaan met technologie, het experiment op te zoeken, te sleutelen aan originele configuraties en ze zo geschikt te maken voor activiteiten die de gewenste levensstijl en cultuur ondersteunen, zijn we dus in staat om op een minder antagonistische wijze weerstand te bieden dan massale demonstraties en protesten.

Graag zou ik willen eindigen met een citaat van Feenberg zelf:

"Technological creativity is a form of imaginative play with alternate worlds and ways of being ... Technology is not a particular value one must choose for or against, but a challenge to evolve and multiply worlds without end." [Feenberg, 1995, 232]

LITERATUURLIJST

Het oorspronkelijke verschijningsjaar staat tussen haken, het verschijningsjaar van de gebruikte editie (heruitgave of vertaling) staat vermeld achter de uitgever.

Petran Kockelkoren (2004), "*Cultureel meervoudig ruimtegebruik*" in: "*Beter bouwen en bewonen, een praktijkgerichte toekomstverkenning*", Well M.D.J. (red.), STT/Beweton, Den Haag, 2004, p. 146-155.

Petran Kockelkoren (2003), "*Techniek: kunst, kermis en theater*", NAI Uitgevers, Rotterdam, 2003

Petran Kockelkoren (2001), "*Oratie: Techniek: kunst, kermis en theater*", Utwente, Enschede, 2001

Benjamin Barber (1995), "*Jihad vs McWorld*", Lemniscaat B.V., Rotterdam, 2001

Mike Featherstone (1995), "*Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*", SAGE Publications Ltd, London, 2000

Noreena Hertz (2001), "*De Stille Overname: Globalisering en het einde van de democratie*", Pandora - Contact B.V., Amsterdam, 2003

Naomi Klein (2000), "*No logo*", Picador, New York, 2000

Gilles Deleuze & Félix Guattari (1980), "*Mille Plateaux*", 1980

Manuel Castells (1997), "*The power of identity: the information age - economy, society and culture*", Blackwell Publishers, 1997

Michel De Certeau, Steven Rendall (1974), "*The practice of everyday life*", University of California Press, 2002

Andrew Feenberg (1995), "*Alternative modernity*", University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1995

Don Ihde (1990), "*Technology and the lifeworld*", Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1990

Kalle Lasn (1999), "*Cultuurkrakers*", Lemniscaat, Rotterdam, 2002

Geert Lovink, David Garcia (1999), "*The ABC of Tactical Media*", www.waag.org/tmn

Geert Lovink, David Garcia (1999), "*The DEF of Tactical Media*", www.nettime.org

Antonio Negri, Michael Hardt (2000), "*Empire*", Van Gennep, Amsterdam, 2002

Antonio Negri, Michael Hardt (2004), "*De Menigte*", De Bezige Bij, Amsterdam, 2004

Antonio Negri (2002), "*Terugkeer, biopolitiek ABC*", Van Gennep, Amsterdam, 2003

Michael Foucault (1975), "*Discipline, toezicht en straf*", Historische Uitgeverij, Groningen (1997)

Michael Foucault (1976), "*De wil tot weten*", Sun, Nijmegen (1984)

Achterhuis, Hans (1997), "Van Stoommachine tot Cyborg", Uitgeverij Ambo, Amsterdam, 1997